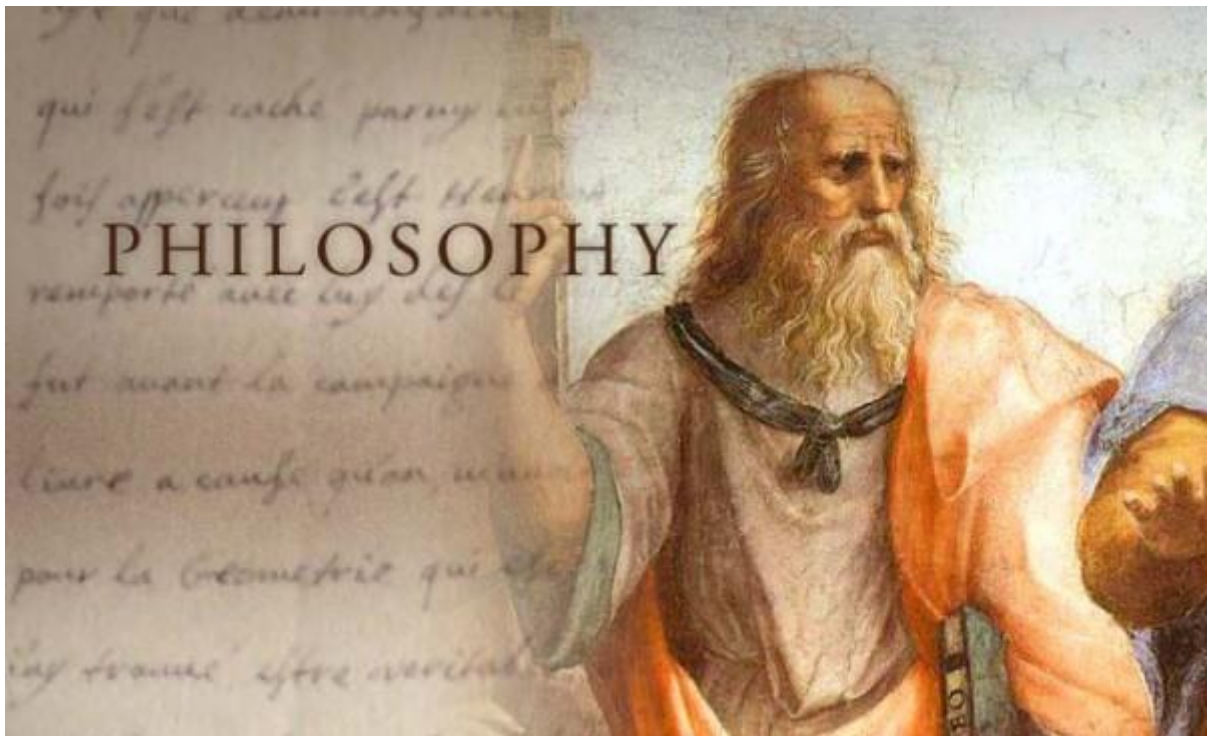

Г. Д. Берегова

ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ

Навчально-методичний посібник

Херсон, Хмельницький – 2026

УДК 1 (075.8)

Б48

Навчально-методичний посібник
«Основи філософії»

Рекомендовано вченою радою
Херсонського національного технічного університету
(протокол №11 від 28.04.2026 р.)

Рецензенти:

Бойко Анжела Іванівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософських і політичних наук Черкаського державного технологічного університету;

Ляшкевич Антоніна Іванівна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарної підготовки Херсонської державної морської академії

Берегова Г.Д.

Б48 Основи філософії: навчально-методичний посібник / Г. Д. Берегова. – Херсон: Книжкове видавництво ФОП Вишемирський В.С., 2026. – 162 с.

ISBN 978-617-8187-80-4 (електронне видання)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20028936>

Навчально-методичний посібник «Основи філософії» є продовженням попереднього видання «Нариси з історії філософії» з навчального курсу «Філософія».

Посібник є зручним для асинхронного навчання: призначений як для аудиторної роботи, так і для самостійної підготовки студентів усіх спеціальностей до лекційних і практичних занять з філософії.

Навчальний матеріал з основних розділів філософії (онтологія, діалектика, гносеологія, аксіологія, антропологія, методологія) доповнено інтерактивними завданнями, тестами й екзаменаційними питаннями.

Тексти основних розділів філософії відповідають навчальним планам факультетів ХНТУ, робочим програмам і силабусу курсу, а також вимогам кредитно-трансферної системи навчання студентів денної та заочної форм.

УДК 1(091)

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	5
ТЕМА 11. ОНТОЛОГІЯ: ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ ПРОБЛЕМИ	
БУТТЯ	8
Поняття «буття» та основні його види.....	8
Категорія субстанції.....	13
Матерія як філософська категорія.....	16
Рух як спосіб існування матерії.....	22
Простір і час.....	25
Практичні завдання 11. Онтологія: буття, субстанція, матерія, рух, простір і час	28
ТЕМА 12. ОНТОЛОГІЯ: СВІДОМІСТЬ ЯК РЕАЛЬНІСТЬ	34
Джерела та властивості свідомості.....	34
Структура свідомості.....	38
Свідомість як вища форма відображення дійсності.....	45
Свідомість – властивість високоорганізованої матерії.....	47
Проблема свідомості з точки зору науки і філософії.....	49
Практичні завдання 12. Філософське розуміння свідомості	53
ТЕМА 13. ДІАЛЕКТИКА ЯК ВЧЕННЯ ПРО РОЗВИТОК	59
Діалектика як розділ сучасної філософії.....	59
Закони діалектики.....	64
Категорії діалектики.....	71
Практичні завдання 13. Діалектика як філософське вчення та метод пізнання	82
ТЕМА 14. ГНОСЕОЛОГІЯ ЯК ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ	87
Що вивчає гносеологія.....	87
Пізнання як діалектичний процес.....	90
Почуттєве й раціональне сприйняття у пізнанні.....	92
Досвідний рівень пізнавального процесу.....	98
Інтуїція у знаходженні істини.....	100
Гносеологія й епістемологія.....	102
Практичні завдання 14. Гносеологія: почуттєве й раціональне, досвід, інтуїція	103

ТЕМА 15. МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ	108
Наука як об'єкт філософського дослідження	108
Наукове пізнання, його форми й методи	112
Загальнонаукові методи дослідження.....	114
Взаємозв'язок філософії та окремих наук.....	120
Вчення про істину та її критерії.....	124
Практичні завдання 15. Методологія наукового пізнання	129
ТЕМА 16. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ	138
Визначення філософської антропології як дисципліни	138
Історичні витоки філософської антропології	140
Основні напрями ХХ століття.....	141
Ключові проблеми філософської антропології.....	143
Сучасні антропологічні дискусії.....	144
Практичні завдання 16. Філософська антропологія: поняття, проблеми, концепції.....	145
ТЕМА 17. АКсіОЛОГІЯ: ФІЛОСОФІЯ ЦІННОСТЕЙ.....	150
Аксіологія як наука про цінності.....	150
Типи та філософські концепції цінностей	152
Класифікація цінностей	153
Функції цінностей	154
Практичні завдання 17. Аксіологія: філософія цінностей.....	156
ПІСЛЯСЛОВО	160

ПРО ФІЛОСОФІЮ, ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІТУ, ФІЛОСОФСЬКЕ Й НАУКОВЕ МИСЛЕННЯ, РЕФЛЕКСІЮ

Філософія як навчальна дисципліна в сучасних українських університетах із вузькогалузевою специфікою (зокрема технічних) покликана сформувати у студентів філософське розуміння світу та, можливо, закласти основи майбутньої професійної наукової діяльності.

Філософія розглядає проблеми граничного (прикінцевого), абстрактного та найбільш загального характеру. А це є проблеми природи існування, пізнання, моральності, розуму й призначення людини. Проникнення у світ філософії з цієї позиції – і є шлях до філософського розуміння світу.

Філософське розуміння світу – передусім усвідомлені філософські знання, знання «єдиного в усьому», яке відрізняється від знання окремих речей. Саме ними оперує (мислить) людина для пояснення багатьох явищ і предметів.

Філософське мислення тісно пов'язане з науковим. Наукове мислення предметне, вбудоване в чіткі рамки предмета даної науки, а філософське – здійснюється на базі зіставлених порівнянь, переходів з однієї предметної галузі до іншої.

Наукове мислення здійснюється в межах норм конкретної науки; воно чітко запрограмоване правилами наукового дослідження (правилами роботи в оперативних системах математики, поводження з різного виду символікою, моделями, картами, кресленнями тощо).

Філософське ж мислення підпорядковане правилам логіки і здорового глузду – запрограмоване не так чітко, як наукове.

Наукове мислення здійснюється на базі наукових понять, філософське ж – на базі філософських категорій, що не настільки чіткі, як наукові. Саме ця нечіткість філософських категорій дозволяє з їх допомогою визначити напрями наукового пошуку в тих ситуаціях, де наукові поняття не спрацьовують.

Філософське мислення пов'язане з цілеспрямуванням і формуванням цінностей, наукове ж реалізує вже поставлене завдання, мету або систему цінностей. Наука відповідає на питання «чому?», філософія – на питання «для чого, з якою метою?»

Наукове мислення відволікається від будь-яких виявів, що характеризують ставлення людини до світу. У межах науки дійсність береться у формі об'єкта. Філософське ж мислення рефлексивне, воно звернене не тільки до об'єкта, але й до процесу його вивчення.

Рефлексія – специфічне явище у сфері духовного опанування людиною світу, яке не збігається з пізнанням. Предмет рефлексії – відношення внутрішнього світу до зовнішнього. У цьому розумінні філософське розуміння світу виявляється у здійсненні рефлексії людиною (суспільством) відносно свого буття, що багато в чому охоплюється поняттям мудрості.

Отже, філософське розуміння світу – це прагнення побачити реальність не лише через окремі факти чи науки, а як цілісну картину, де поєднуються природа, людина, суспільство й духовні цінності.

Філософська картина світу надає відповіді на фундаментальні питання: що є світ, яке місце в ньому займає людина, які сенси й закони керують буттям.

Хоча кожна наука й додає свою деталь до загальної картини світу, проте лише філософія допомагає побачити, який малюнок утворюється загалом – і зрозуміти, що світ не просто набір фактів, а система смислів і взаємозв'язків.

ЩО ДАЄ ВИВЧЕННЯ ОСНОВ ФІЛОСОФІЇ?

Вивчення основних розділів філософії надає студентам інструменти для критичного мислення, усвідомленого вибору методів дослідження, етичних рішень і кращої комунікації ідей.

Онтологія допомагає усвідомити базові припущення про те, що існує – чи ми працюємо з об'єктивними фактами, чи з соціально сконструйованими реаліями. І це означає вміння чітко формулювати предмет дослідження, відрізнити емпіричні явища від інтерпретацій і вибрати адекватні методи збору даних.

Онтологія свідомості вивчає природу свідомості, розвиває саморефлексію, емпатію та розуміння психічних процесів. Це допомагає формулювати гіпотези про поведінку, етичні межі експериментів і дизайн інтерфейсів, дружніх до людини.

Гносеологія (теорія пізнання) навчає оцінювати джерела знань, розпізнавати упередження та логічні помилки, формувати аргументацію і перевіряти достовірність інформації – навички, критично важливі в епоху інформаційних маніпуляцій.

Діалектика: діалектичне мислення тренує вміння бачити протиріччя, рух від тез до синтезу та гнучко вирішувати конфлікти і складні завдання. Це практичний інструмент у дискусіях, проектній роботі та розробці інноваційних рішень.

Антропологія дає розуміння культурних, соціальних і біологічних аспектів людини, що підвищує міжкультурну компетентність, покращує роботу в команді та дозволяє краще адаптувати продукти чи політики до локальних умов.

Аксіологія (теорія цінностей) допомагає усвідомити власні цінності, етичні дилеми професії та суспільні пріоритети, що важливо при виборі кар'єри, етичному дизайні досліджень і громадянській позиції.

Методологія поєднує онтологічні й гносеологічні висновки в практичні правила дослідження: вибір методів, планування експериментів, інтерпретація результатів. Розуміння методології підвищує якість курсових, дипломних і наукових робіт і робить аргументацію переконливішою. Знання філософських підходів до парадигм дослідження допомагає коректно обґрунтувати вибір методів у наукових проєктах.

А в сукупності всі ці філософські знання (розділи) формують інтелектуальний інструментарій особистості: критичне мислення, етичну чутливість, методологічну грамотність і міждисциплінарну гнучкість – навички, які роблять людину більш конкурентоспроможною і відповідальною у професійному та громадянському житті!

ТЕМА 11

ОНТОЛОГІЯ: ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ ПРОБЛЕМИ БУТТЯ

Поняття «буття» та основні його види
Категорія субстанції
Матерія як філософська категорія
Рух як спосіб існування матерії
Простір і час

Онтологія бере початок з метафізики як вчення про граничні засади буття, пізнання та ціннісного відношення людини до світу.

Онтологія (з грец. – рід, сутність і вчення) – теорія буття, вчення про буття.

Метафізика й онтологія – основні філософські розділи про буття:

- ✚ метафізика розглядає найперші, позачуттєві та позафізичні засади буття, онтологія – види, рівні, форми виявів буття;
- ✚ метафізика у дослідженні буття тяжіє до вирішення питання «що?» (що є буття? що є перше буття?), а онтологія – «як?» (як виявляє себе буття?).

ПОНЯТТЯ «БУТТЯ» ТА ОСНОВНІ ЙОГО ВИДИ

Що ж таке буття? - Це поняття пов'язане з дієсловом «бути», тобто це визнання того, що світ, я й усі речі існують.

Антична філософія: розрізняється буття і небуття, сутність та існування, визначаються підходи до розуміння об'єктивного й суб'єктивного.

Геракліт: плин, вогонь, «все тече»; буття є процес, постійна зміна.

Парменід: «Бути чи зовсім не бути?» («Про природу»).

Платон: істинним буттям є світ ідей, а не світ чуттєвих речей.

Аристотель: є різні рівні буття (від чуттєвого до інтелігібельного – пізнаваного, мисленого).

Левкіп і Демокрит (атомісти): буття – сукупність атомів і порожнечі; явища – результат різних комбінацій атомів; небуття – порожнеча.

Емпедокл: буття як композиція стихій – чотири корені (стихії) і сили (любов/ворожнеча), що поєднують або роз'єднують.

Анаксагор: Розум (Нус) є принцип впорядкування матеріального.

Сократ: сутність буття в людському пізнанні.

Епікур: буття – матеріальні конфігурації; щастя досягається розумінням природи речей і звільненням від страху перед богами і смертю.

Стоїки (Зенон, Хрисип): буття – раціонально впорядкований космос (логос); реальність – єдине ціле, де розум/природа співпадають; суб'єктивне (розум людини) – частина загального космічного буття.

Плотін: Єдине → інтелект → душа – буття розуміється як ієрархія еманцій від трансцендентного Єдиного до матеріального світу.

Середньовіччя: буття Боже та буття, створене Богом, розрізняючи при цьому дійсне буття (акт) і можливе (потенцію).

Аврелій Августин: абсолютизація буття, ідея ієрархічної структури світу, що трактується як градація істот, як різні ступені досконалості.

Тома Аквінський: сутність (*essentia*) і існування (*existentia*); буття як ієрархічна структура; доведення буття Бога.

Авіценна (Ібн Сіна): сутність і існування роз'єднані в створених речах, а існування Бога – необхідне.

Аверроес (Ібн Рушд): співвідношення розуму й буття, існування - властивість, що потребує філософського тлумачення.

Вільям Оккам: буття конкретних індивідів первинне, а загальні поняття – іменні конструкції (номіналізм).

Відродження: новий тип світосприймання, зумовлений розвитком науки, техніки та матеріального виробництва; культ матеріального буття, природи; буття розглядається як є реальність, котра протистоїть людині й підлягає законам, що діють автоматично; природа – це механізм, що діє сам по собі, незалежно від людини.

Марсиліо Фічіно: буття – ієрархія від божественного інтелекту до душі й тіла.

Джованні Піко делла Мірандола: буття людини – динамічне й відкрито-телесне.

Джордано Бруно: пантеїстична картина буття: нескінченний всесвіт, божественне присутнє в природі.

Мішель де Монтень: сумнів у абсолютній пізнаваності буття.

Новий час: субстанціональний підхід (фіксується субстанція та її властивості як підґрунтя світу); формується інший спосіб тлумачення буття на шляху гносеологічного аналізу свідомості та самосвідомості.

Ф. Бекон: буття - предмет дослідження через експеримент і індукцію; природа – не таємниця, а ресурс для пізнання.

Декарт: «мислю, отже, існую».

Лейбніц: буття як сутності духовних субстанцій монад.

Берклі: існування реальності у сприйманні.

Німецька класична філософія: інтерпретація буття у німецькому класичному ідеалізмі.

Кант: буття – це не властивості речей, а спосіб взаємозв'язку наших понять і суджень.

Фіхте: буття як вільна, чиста діяльність абсолютного «Я».

Шеллінг: буття у свободі людини, у її духовній діяльності.

Гегель: буття вважається першим, безпосереднім ступенем у сходженні духу до самого себе; воно невизначене, безпосереднє, без'якісне.

Західна філософія XIX-XX ст.

Дільтей («філософія життя»): буття збігається з цілісністю життя.

Неокантіанство: буття роздвоюється на світ суцього та світ цінностей.

Гуссерль (феноменологія): підкреслюється зв'язок між психічними актами свідомості й об'єктивно-ідеальним буттям, світом смислів.

Шелер: до буття входять й емоційні переживання та оцінки.

Гайдеггер: буття обмежене тільки колом його інтерпретацій.

Сартр: протиставляє «буття в собі» і «буття для себе», розрізняє матеріальне буття і людське буття. Основна характеристика людського буття – вільний вибір можливостей.

Діалектико-матеріалістичне розуміння: буття не може існувати незалежного від матерії; багаторівневий характер буття – органічна й неорганічна природа, біосфера, суспільне буття, буття особи. Матерія і форми її руху – предмет природничих наук, суспільне буття – соціологічні й історичні науки.

Сучасна філософія веде багатовимірну дискусію про буття: аналітична онтологія (метафізика часу, персистенція, метаонтологія), континентальні течії (спекулятивний реалізм, об'єкт-орієнтована онтологія), новий матеріалізм і екологічні/постгуманістичні підходи; кожна школа по-різному відповідає на питання про незалежність об'єктів, природу існування та роль людського пізнання.

Спекулятивний реалізм (Квентен Мейяссу) і об'єкт-орієнтована онтологія (Грем Гармен): об'єкти існують незалежно від людського сприйняття і не вичерпуються своїми відносинами.

Аналітична метафізика та метаонтологія: фокус на структурах буття: проблеми персистенції (чотиривимірність чи тривимірність), онтологічні зобов'язання (що ми повинні визнати як існуюче) і питання граундингу (що є фундаментальним).

Теодор Сайдер: прихильник чотиривимірності буття.

Аммі Томассон: онтологічні питання вирішуються через мовні й концептуальні практики, а не через глибоку метафізику.

Новий матеріалізм і пост гуманізм: буття розглядається як мережа взаємодій, а не як сукупність ізольованих субстанцій.

Феноменологія та екзистенціалізм сьогодні продовжують досліджувати суб'єктивний досвід буття, тілесність, інтенціональність і сенс існування в умовах технологічних і соціальних змін.

Буття – філософська категорія, що означає: все, що реально існує; реальність, що існує об'єктивно, поза свідомістю людини й незалежно від неї; загальний спосіб існування людини.

Проаналізувавши всі концепції буття, які існували в історії філософії, можна виділити основні форми буття:

- 1) буття речей і процесів, що існують незалежно від людини та її діяльності («перша природа») і створені людиною («друга природа»);
- 2) буття духовне (ідеальне), котре розділяють на індивідуалізоване й об'єктивізоване;
- 3) буття людини як існування її у світі речей і світі духовних цінностей;
- 4) буття соціальне: буття окремої людини та буття суспільства загалом.

Поняття «буття» у філософії є багатозначним.

Повсякденне буття: буття як усе, що є, усе, що існує; бути – означає існувати.

Існування тут ототожнюється зі сутнім, тобто з сукупністю речей, що нас оточують.

Доказ такого існування досить часто зводиться до безпосереднього сприйняття.

Беркліанський принцип *esse est percipi*: існувати – бути сприйманим.

Наприклад, підручник існує, тому що ми його бачимо, можемо до нього доторкнутись. Але якщо ми покладемо підручник на стіл і вийдемо з приміщення, чи зникне він? Ні, він все одно буде існувати, тому що: ми можемо його сприйняти, якщо повернемося у приміщення (отже, він існує як можливість бути сприйнятим); інша особа може його сприймати під час нашої відсутності; він «існує в розумі якогось Вічного Духа». Існує запах, тому що його відчують;

існує звук, тому що хтось його слухає або чує; існують колір та форма, тому що їх бачать або сприймають.

Повсякденне буття – наш щоденний досвід існування: життя у світі речей, подій, стосунків (коли ви йдете на лекцію, п'єте каву чи розмовляєте з друзями – це і є повсякденне буття).

Тут ми маємо справу з конкретними ситуаціями: робота, навчання, побут, спілкування.

У філософії це рівень «життєсвіту» (Гуссерль, Гайдеггер): світ, у якому ми вже «знаходимося» без спеціальних роздумів.

Буття-існування (сутнісне, істотне): фундаментальне або глибинне існування. Буття-існування ототожнюється з реальністю як такою, коли з'ясовується природа буття та реальності.

Поняття «буття-існування» використовується для розрізнення сутності (що таке річ) і існування (що вона реально є).

У середньовічній філософії (Тома Аквінський, Авіценна) сутність і існування розділяли: наприклад, «людина» як поняття може існувати в думці, але конкретна людина має ще й реальне існування.

Наприклад, ми можемо уявити єдинорога і описати його (кінь із рогом), але він не має існування у світі. А от «кінь» має і сутність, і існування.

Буття-Абсолют (Єдине, Космічний Розум, Бог): метарівень буття – можливість і реальність самих сутностей; воно є вічним, безкінечним у часі, самодостатнім.

Буття як Абсолют - найвищий рівень розуміння буття – першооснова, яка не залежить ні від чого іншого.

У різних традиціях Абсолютом називали Бога, Єдине (Плотін), або фундаментальну реальність, яка є джерелом усього суцього.

Абсолютне буття не має меж, не потребує пояснення «звідки воно взялося» – воно є умовою існування всього іншого.

Якщо уявити всі речі як похідні, то Абсолют – це «корінь», з якого вони виростають, або «джерело світла», що робить можливим бачення всіх інших речей.

Буття як Абсолют не пізнається, а тільки відкривається в особливому «дієвому» режимі. Воно є таємницею, яку не можна осягнути або подати у поняттях, але його можна і потрібно пережити або прожити.

Осяяна буттям, людина здатна вирватися з полону повсякденного, поверхневого й дрібного існування, долучитися до світу справжніх сутностей, наповнити своє життя повним (духовним, вічним) змістом.

Отже, можна сказати так: повсякденне буття – наш щоденний досвід; буття-існування – різниця між тим, що ми можемо уявити, і тим, що реально є, а буття як Абсолют – найвища, самодостатня основа всього сущого.

Основні шари буття

Фізичний: матеріальні об'єкти, простір-час, фізичні закони; предмет природничих наук. Як матеріальні структури існують і взаємодіють?

Біологічний: живі системи, організми, еволюція; виникають нові властивості (життя) над фізичним. Як життя виникає з матерії?

Психічний, або ментальний: свідомість, інтенційність, переживання; предмет феноменології й філософії розуму. Як ментальні стани співвідносяться з фізичним?

Соціокультурний: інститути, мови, норми, колективні практики; буття як продукт міжособистісних відносин. Як соціальні реалії мають «реальність»?

Семантичний і нормативний: значення, цінності, норми, правові факти; існування «нематеріальних» реалій, що впливають на поведінку.

Абстрактний: математичні та логічні об'єкти; питання їхньої незалежності від фізичного світу.

Метафізичний, або трансцендентний: Бог, абсолют, Єдине, фундаментальні принципи; предмет теології й спекулятивної метафізики.

КАТЕГОРІЯ СУБСТАНЦІЇ

У світі, що оточує нас, існує безліч різних предметів і явищ.

Чи є між ними щось спільне, якою є їхня природа, що лежить у їх основі?

Так виникає поняття субстанції (лат. *substantia* – сутність) - те, що лежить в основі).

Під субстанцією розуміли якусь загальну первинну основу всіх речей, що є їхньою останньою сутністю.

Аристотелівська традиція: субстанція – первинна річ, що існує сама по собі; сутність (що воно таке) і випадкові властивості (кольори, розміри).

Якщо різні предмети і явища можуть виникати та зникати, то субстанція *нестворювана і незнищувана*, вона тільки змінює форму свого буття, переходить з одного стану в інший.

Вона є *причиною самої себе й основою всіх змін*, найбільш фундаментальним і найбільш стійким шаром реальності.

В історії філософії категорія субстанції набула кілька базових категоріальних розуміння:

- 1) її ототожнювали з субстратом, з конкретною речовиною, з якої утворюються предмети;
- 2) її сприймають як діяльну духовну першооснову;
- 3) під субстанцією розуміють незмінну основу, з якої розгортається все розмаїття предметів і явищ.

- ✚ Субстанція – «те, що існує саме по собі» і постає носієм властивостей. Наприклад, як «підкладка» або «об'єкт-носії» властивостей (матеріал/модель), а альтернативні підходи трактують речі як сукупність властивостей або як процеси.
- ✚ Субстанція – те, що «тримає» властивості: коли кажемо «стіл», субстанція – це сам стіл як річ, а колір, вага, форма – його властивості.

Філософи намагалися розв'язати і питання щодо кількості субстанцій. Так виникли монізм, дуалізм і плюралізм.

Монізм (від грец. один) – філософський принцип пояснення різноманітності світу як вияву єдиної першооснови – матерії (матеріалістичний монізм) або духу (ідеалістичний монізм). Як предметний аналог поняття матерії в античності розглядалися першоречовини (вода, вогонь, повітря). Різноманіття було зведене до єдиного.

Труднощі виведення різноманітних речей з єдності античними філософами не усвідомлювались, їх помітив Аристотель і наділив формоутворюючими здібностями ідею, надавши матерії лише роль пасивного субстрату.

Якщо ідеалісти оцінюють матерію як субстрат, що не здатний до самоформування, а сам формується ідеєю, то матеріалісти характеризують матерію як здатну до самоформування субстанцію.

Дуалізм (від лат. dualis – двоїстий) – принцип філософського пояснення сутності світу, який виходить з визнання в ньому двох першооснов (субстанцій) – духу і матерії, ідеального й матеріального.

Спіноза: вчення про стосунки атрибутів мислення та протяжності.

Р. Декарт: в основі світу лежать дві субстанції: духовна (мисляча) і тілесна (протяжна).

І. Кант: поділяв дійсність на світ явищ, єдинодоступний пізнанню, і світ надчуттєвих непізнаних «речей-у-собі».

XIX ст., психофізичний паралелізм (Вундт, Ліппс, Рібо): психічні й фізіологічні процеси, що відбуваються в мозку, спричиняють два паралельні й незалежні один від одного ряди явищ, котрі відповідають один одному, але причинно не пов'язані між собою.

Плюралізм (від лат. *pluralis* – множинний) – філософська концепція, за якою все існуюче складається з множини самостійних рівнозначних духовних субстанцій, що не зводиться до єдиного першопочатку.

Г. Лейбніц: учення про незалежні духовні сутності – монади.

Цю позицію поділяють деякі представники прагматизму, персоналізму, неореалізму.

Матеріальна єдність світу:

- 1) всі предмети та процеси існують об'єктивно,
- 2) всі вони мають одне джерело – матерію;
- 3) відбувається взаємоперетворення одних форм матерії і руху в інші;
- 4) немає абсолютно ізольованих речей і явищ;
- 5) існують загальні фундаментальні закони природи та суспільства.

Ідея про матеріальну єдність світу підтверджується усім розвитком філософії і природничих наук.

Ч. Дарвін: установив єдність у походженні й розвитку тваринного та рослинного світу.

Шлейден, Шван: доведена єдність клітинної будови всього живого.

Менделєєв: встановив єдність якісно різних хімічних елементів, основою якої є структурна єдність хімічних елементів, атомів і атомна вага.

Фізіологи Сеченов і Павлов: довели спільну матеріальну природу психічних явищ і викрили дуалістичну ідею про людину, протилежні засади душі й тіла.

На відміну від матеріалістичного, релігійно-ідеалістичне розуміння світу визнає у ролі субстанції Божу волю, абсолютний рух, людську свідомість, що абсолютизується, обожнюється.

Матеріалістична філософія загальною субстанцією, субстратом будь-яких властивостей, зв'язків, відносин і форм руху вважає матерію (від лат. *materia* – речовина).

У матеріалістичних ученнях мілетської школи в стародавній Греції субстанції зводились конкретні форми речовини: вода (Фалес), повітря (Анаксимен), вогонь (Геракліт), що утворюють сонце, зірки, усі інші тіла й зумовлюють вічну змінюваність світу.

У філософії Анаксимандра субстанцією вважалась не конкретна речовина, а певна нескінченна і невизначена матерія – апейрон, вічна в часі, невичерпна в структурі й така, що безперервно змінює форми свого існування.

Демокрит, Левкіп, Епікур, Лукрецій Кар: припускали існування найпростіших частинок – атомів, котрі нестворювані й незруйнівні, перебувають у безперервному русі.

Кількість атомів у Всесвіті нескінченна, з атомів утворюються живі істоти й сама людина.

В атомістичній теорії вперше був висунутий у конкретно визначеній формі принцип збереження матерії як принцип неподільності атомів.

З ідеї збереження й абсолютності матерії неминуче випливало положення про вічність і нескінченність світу, первинність матерії відносно свідомості людини, про закономірну зумовленість усіх явищ у світі.

Атомістична теорія розроблялася далі у філософії та природознавстві Нового часу в працях Гассенді, Бойля, Ломоносова, Гоббса, Гольбаха, Дідро та інших.

На противагу атомістиці виникли різні ідеалістичні теорії субстанції, в яких у ранг загальної основи світу зводились божественна воля, світовий розум, абсолютний дух тощо.

XVIII-XIX ст.: зазнали абсолютизації відомі механічні закони руху, фізичні властивості та стан матерії. Єдність світу розуміли як однорідність і одноманітність його будови, як нескінченне повторення одних і тих самих зірок, планет та інших відомих форм матерії. Однак природа виявилася значно складнішою, ніж вбачали деякі фізики й філософи.

Друга половина XIX ст.: дослідженнями Фарадея й Максвелла були встановлені закони електромагнітного поля.

Наприкінці XIX – початку XX ст. – нова серія відкриттів: радіоактивності, складності хімічних атомів, електронів, змінності маси тіл залежно від швидкості.

У фізиці виникла криза механічної картини світу та метафізичного розуміння матерії. Радіоактивний розпад атомів емпіріокритики тлумачили як «зникнення» матерії, перетворення матерії в енергію.

Так формувалося сучасне філософське розуміння матерії.

МАТЕРІЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКА КАТЕГОРІЯ

Категорія матерії – одна з центральних у філософії.

До неї зверталися всі великі мислителі минулого, намагаючись відповісти на низку запитань:

Що таке матерія? Як розвивались уявлення про неї?

Як співвіднести з поняттям матерії безліч конкретних предметів і речей?

Якими властивостями вона володіє?

Чи вічна та нескінченна матерія?

Що є причиною її зміни?

Які види матерії відомі на цей час?

Як здійснюється взаємний перехід одних видів матерії та форм її руху в інші?

На основі яких законів це відбувається?

Яким чином співвідносяться матерія та свідомість?

Проблема визначення сутності матерії дуже складна.

Складність полягає у високому ступені абстрактності самого поняття «матерія», а також у різноманітті різних матеріальних об'єктів, форм матерії, її властивостей і взаємозумовленостей.

Навколо себе ми бачимо сукупність різноманітних предметів, речей. Ці предмети володіють різними властивостями. Одні з них мають великі розміри, інші – менші, одні – прості, інші – більш складні, одні можна пізнати досить повно безпосередньо через почуття, для проникнення в сутність інших необхідна абстрагуюча діяльність нашого розуму. Відрізняються ці предмети й за силою свого впливу на наші органи чуттів.

Однак за всієї чисельності й розмаїтості предмети навколишнього світу мають один загальний «знаменник», що дозволяє об'єднати їх поняттям матерії. Це загальне є незалежністю всього різноманіття предметів від свідомості людини. У той же час це загальне в бутті різних матеріальних утворень є передумовою єдності світу. Однак помітити загальне у всіляких предметах, явищах, процесах дуже непросто.

Матерія має складну структурну будову. На основі досягнень сучасної науки можна вказати деякі її види та структурні рівні.

До кінця XIX ст. природознавство не йшло далі молекул та атомів.

Відкриття радіоактивності й електронів: прорив фізики в більш глибокі сфери матерії.

У фізиці відкрита безліч різних елементарних часток. Більше стало відомо про електрон. Визначена його маса спокою, що прийнята за одиницю маси. Негативний заряд електрона став одиницею заряду.

Після електрона був відкритий фотон – квант світла, частка, що не має маси спокою.

1911 р. був відкритий протон – позитивно заряджена важка елементарна частка з певною масою спокою. Потім відбулося відкриття цілої низки інших часток: нейтрона, мезонів, гіперонів і т. д.

1928 р. Дирак пророкував існування частки, що має ту ж масу, що й електрон, але з протилежним зарядом. Цю частку назвали позитроном, а через те, що позитрон, – по суті, антиелектрон, разом зі ним народилася ідея існування античастинок. Роботи в цьому напрямі привели до відкриття цілої групи античастинок. Виявилось, що кожна частка має свій антипод – античастку, яка має з нею однакову масу, але протилежний заряд, спин тощо. Нейтральні частки також мають свої античастинки, що відрізняються протилежністю спину й іншими характеристиками. Частки й античастки при взаємодії «анігілюють», тобто зникають, перетворюючись в інші частки. Наприклад, електрон і позитрон, анігілюючи, перетворюються у два фотони.

Симетричність елементарних часток дозволяє висловити припущення про можливість існування антисвіту, що складається з античасток, антиатомів та антиречовини. Причому всі закони, що діють в антисвіті, повинні бути аналогічними законам нашого світу.

Нині досліджується існування гіпотетичних часток кварків (це фундаментальні частинки, які входять до складу протонів, нейтронів і інших адронів) що мають дробовий заряд. Без них неможливо пояснити деякі квантово-механічні явища.

Кварки вважаються відкритими й закріпленими як елементарні складові матерії; в природі розрізняють шість «смаків» кварків (*up, down, strange, charm, bottom, top*), але через явище конфайнменту їх не можна спостерігати поодиноці – лише через сліди в експериментах (джети, мезони/баріони, розсіяння).

Кварки «відкриті» як наукова реальність; їхнє існування підтверджене експериментально, але вони ніколи не спостерігаються вільно через конфайнмент.

У 2024–2025 роках зафіксували нові спостереження топ-кварків у важкоіонних зіткненнях, що розширює експериментальні можливості вивчення кваркового стану речовини.

Структурна картина матерії

Три основних види матерії: *речовина, антиречовина та поле.*

Відомі поля електромагнітні, гравітаційні, електронні, мезонні та ін.

Із кожною елементарною часткою пов'язане відповідне їй поле.

До речовини відносяться елементарні частки (крім фотонів), атоми, молекули, макро- та мегатіла, тобто все те, що має масу спокою.

Про антиречовину мова йшла вище.

Усі зазначені види матерії діалектично взаємозалежні між собою.

Ілюстрацією цього є відкриття в 1922 р. Луї де Бройлем двоїстого характеру елементарних часток, що в одних умовах виявляють свою корпускулярну природу, а в інших – хвильові якості.

Матерія як об'єктивна реальність містить у собі не тільки речовину в чотирьох її агрегатних станах (твердому, рідкому, газоподібному, плазмовому) та антиречовину, а й фізичні поля (електромагнітне, гравітаційне, мезонне та ін.), а також їхні властивості, відносини, продукти взаємодії.

Антиречовина не є антиматерією. Антиматерії взагалі не може бути.

Структурні рівні матерії

Елементарні частки та поле.

Атомно-молекулярний рівень.

Усі макротіла, рідини та гази.

Космічні об'єкти: галактики, зоряні асоціації, туманності тощо.

Біологічний рівень, жива природа.

Соціальний рівень – суспільство.

Скорочено:

- ✚ мегасвіт (планети, зоряні комплекси, галактики, метagalaktiki);
- ✚ макросвіт – світ стійких форм і розмірних людині величин, а також кристалічні комплекси молекул, організми, співтовариства організмів;
- ✚ мікросвіт (молекули, атоми, елементарні частки).

На мікроскопічному рівні фізика займається вивченням процесів, що розігруються на довжинах порядку 10^{-15} м за час порядку 10^{-22} с. У мегасвіті вчені за допомогою приладів фіксують процеси, що відбуваються за час порядку 10^{10} с (вік Всесвіту).

Кожен структурний рівень матерії у своєму русі, розвитку підкоряється своїм специфічним законам. Так, наприклад, на першому структурному рівні властивості елементарних часток і поля описуються законами квантової фізики, що носять вірогідний, статистичний характер.

Свої закони діють у живій природі.

За особливими законами функціонує людське суспільство.

Існує ціла низка законів, що діють на всіх структурних рівнях матерії (закони діалектики, закон всесвітнього тяжіння та ін.), що є одним зі свідчень нерозривного взаємозв'язку всіх цих рівнів.

Усякий більш високий рівень матерії містить у собі більш низькі її рівні. Наприклад, атоми й молекули містять у собі елементарні частки, макротіла складаються з елементарних часток, атомів і молекул. Однак матеріальні утворення на більш високому рівні не є просто механічною сумою елементів нижчого рівня. Це якісно нові матеріальні утворення з властивостями, що докорінно відрізняються від простої суми властивостей складених елементів, що й знаходить своє вираження в специфіці законів, що описують їх.

Відомо, що атом, який складається з різнорідно заряджених часток, є нейтральним. Або: Кисень підтримує горіння, водень горить, а вода, молекули якої складаються з кисню та водню, гасить вогонь. Суспільство є сукупністю окремих людей – біосоціальних істот; разом з тим суспільство не можна звести ні до окремої людини, ні до деякої механічної суми людей.

Можна виділити три різних сфери матерії: *неживу*, *живу* та *соціально-організовану* – суспільство.

Будь-яка класифікація відносна.

Структурні сфери матерії

Нежива природа	Жива природа	Суспільство
Субмікроелементарний	Біологічний макромолекулярний	Індивід
Мікроелементарний	Клітинний	Родина
Ядерний	Мікроорганічний	Колективи
Атомарний	Органи та тканини	Великі соціальні групи (шари населення, нації)
Молекулярний	Організм загалом	Держава (цивільне суспільство)
Макрорівень	Популяція	Системи держав
Мегарівень (планети, зоряні планетні системи, галактики)	Біоценоз	Людство загалом
Метарівень (метегалактики)	Біосфера	Ноосфера

Як об'єктивна реальність матерія повинна розглядатися й у своїй диференційованості на субстанцію та атрибути.

Атрибути – об'єктивні, універсальні й невід'ємні властивості матерії.

Під субстанцією в цьому випадку розуміється гранична або глибинна основа, носій цих властивостей.

Властивості матерії:

- ✚ Атрибутами матерії, тобто тим, що забезпечує їхнє буття, є рух, простір і час.
- ✚ Матерія вічна й нескінченна: не має початку та кінця в часі та просторі.
- ✚ Матерія незнищувана: принцип її незнищованості конкретно реалізується в численних законах збереження.
- ✚ Матерія здатна до взаємоперетворення різних видів матерії одного в одне: окремі види матерії можуть зникнути, але при цьому у визначеному кількісному співвідношенні з'являються інші її види; цей процес нескінченний.
- ✚ Матерія характеризується невичерпністю, суперечливістю, єдністю перерваного та безупинного, єдністю кінцевою та нескінченною, абсолютністю й відносністю тощо.

Вивчаючи властивості матерії, можна помітити їх нерозривний діалектичний взаємозв'язок. Одні властивості зумовлюють інші її властивості.

Сучасне філософське поняття матерії розглядає її як об'єктивну реальність або фізичну основу світу, яка існує незалежно від свідомості, але водночас може бути інтерпретована як структура, процес або мережа взаємодій (від класичного матеріалізму до нових матеріалістичних і пост-аналітичних підходів).

Сучасна філософія матерії: матерія як об'єктивна реальність – матерія є тим, що дається в відчуттях і існує незалежно від людської свідомості.

Фізикалістський (натуралістичний) підхід – матерія як те, що описується фізичними теоріями (поля, частинки, енергія, простір-час), що всі явища, включно з ментальними, у результаті редукуються до фізичних процесів.

Позиції емерджентності – на певних рівнях організації (біологічному, соціальному, ментальному) виникають нові властивості, які не зводяться просто до фізичних компонентів, тож матерія розглядається як багаторівнева система з якісно новими характеристиками на вищих рівнях.

Сучасні «нові матеріалісти» і постгуманістичні течії: матерія не лише пасивний субстрат, а дієвий учасник процесів, що взаємодіє з людським і неживим, формуючи мережі взаємовпливів.

Нині у філософських дискусіях часто поєднуються історичні визначення (античні й класичні), аналітичні уточнення (що саме означає «існувати» в онтологічному сенсі) і міждисциплінарні результати (фізика, біологія, когнітивні науки), тому поняття матерії стало плюралістичним: воно може означати фізичну

субстанцію, структурну організацію, процесну динаміку або мережеву взаємодію залежно від методологічного підходу.

РУХ ЯК СПОСІБ ІСНУВАННЯ МАТЕРІЇ

Поняття «рух», як і поняття «матерія», є абстракцією. Немає руху як такого, а є рух конкретних матеріальних предметів і явищ, духовних і суспільних виявлень.

Нині діалектичний напрям філософії стверджує, що матерія без руху так само немислима, як і рух без матерії.

Сучасна філософія вбачає правильність ідей стосовно існування причин руху як у зовнішніх обставинах, так і всередині матерії.

Світ створений у результаті зовнішнього поштовху, а рух є результатом внутрішньої активності матерії, єдності протиріч, є її *саморухом*.

Роздвоєння єдиного на протилежності та боротьба між ними розкривають джерело саморуху матерії.

Концепція саморуху матерії

Саморух матерії – ідея, що матерія має внутрішню здатність до руху й перетворення без необхідності зовнішнього рушія: не просто пасивний субстрат, а активний носій динаміки.

Історично її корені – у гераклітівській концепції плину й у аристотелівській різниці потенції й актуальності, де рух пояснюється внутрішніми причинами; у ранній модерній думці ця ідея переросла в матеріалістичні теорії, які відкидають зовнішнього «першого рушія».

Сучасне тлумачення поєднує фізичні закони (самодинаміка полів і частинок), теорії самоорганізації й неравноважної термодинаміки, біологічні концепти автопоезису та емерджентності: складні структури й функції виникають із внутрішніх взаємодій компонентів.

У філософії це також означає визнання агентності матерії в широкому сенсі – як підґрунтя для життя, свідомості й соціальних процесів – і ставить питання про межі редукціонізму та роль рівнів організації в поясненні явищ.

З діалектичної точки зору будь-який предмет, що знаходиться в стані спокою щодо одних тіл, знаходиться в русі стосовно інших тіл.

Усередині кожного предмета відбуваються безупинні зміни та процеси, взаємодії їхніх внутрішніх частин (елементарних часток, полів), перехід часток

у поле й навпаки, що і є внутрішньою причиною їхніх змін, причиною того, що будь-яка річ у кожен момент часу є тією ж і одночасно вже іншою.

Тому «рухом називаються усякі зміни та процеси у Всесвіті, починаючи від простого пересування й закінчуючи мисленням».

І це нескінченний процес, у цьому суть, основа й причина існування нескінченного різноманіття речей, що поєднуються загальним поняттям «матерія».

Якщо припустити неможливу відсутність руху, то матерія становила б позбавлену усякої визначеності, мертво, безжиттєву, цілком позбавлену активності масу.

Саме завдяки руху матерія диференціюється, відбувається безупинне виникнення й знищення всього різноманіття предметів та явищ.

Рух – спосіб існування матерії, й, отже, бути, існувати – означає бути учасником процесу змін, руху. Рух є абсолютним, а спокій відносним.

Це означає, що *рух є абсолютним*, як і матерія.

Звичайно, цей висновок не виключає визнання відносності руху в різних конкретних випадках. Наприклад, механічний рух одного предмета щодо іншого або взаємоперетворення конкретних елементарних часток даного стану стосовно іншого їхнього стану. Так, анігіляція електрона та позитрона веде до появи двох фотонів. Тут можна побачити розходження кінцевого результату стосовно початкового стану елементарних часток.

Визнаючи *абсолютність* руху, сучасна філософія не заперечує його протилежності – *спокою*.

Під спокоєм розуміється незмінність речей, їхня стабільність, тимчасова єдність протилежностей, рівновага, збереження речей та їхніх станів.

Якщо рух є причиною виникнення конкретних, якісно різних речей, то спокій є причиною збереження відносної стійкості цих конкретних речей, умовою їхнього існування.

Якщо уявити, що стану спокою не існує, то всю матерію треба буде визнати як щось хаотичне, позбавлене усякої визначеності, якісно нерозрізнене.

Отже, завдяки руху утворюються конкретні якісно різні предмети, а завдяки стану спокою вони існують певний час у визначеному стані й у відомому місці.

Стан спокою, стан тимчасової рівноваги є, як і рух, необхідною умовою різноманітності матерії.

Сучасна діалектична філософія, виходячи з досягнень усієї сукупності наук, розглядає рух у всьому різноманітті його форм та у взаємопереходах останніх.

Важливим є твердження: *кожна форма руху має визначеного матеріального носія.*

З опорою на досягнення наук ХІХ ст. виділяється п'ять основних форм руху матерії: механічна, фізична, хімічна, біологічна та соціальна.

Критерієм поділу цих форм руху є зв'язок кожної з них з визначеними матеріальними носіями. Разом із тим кожна основна форма характеризується відповідними законами, що діють на тому чи іншому структурному рівні матерії.

Більш складні форми руху містять у собі більш прості. Більш складна форма руху не є просто арифметичною сумою більш простих, а якісно новою, синтетичною формою руху.

Усі ці форми руху взаємозалежні між собою і більш прості входять у більш складні, утворюючи тим самим якісно іншу форму руху. Кожна з цих форм містить у собі нескінченну безліч видів руху. Навіть найпростіша механічна містить у собі такі види руху, як рівномірно-прямолінійний, рівномірноприскорений (уповільнений), криволінійний, хаотичний тощо.

Найбільш складним за формою рухом є соціальний, тому що матеріальним носієм є найбільш складний вид матерії – суспільство. Ця форма руху містить і зміни, що відбуваються в організмі окремої людини.

Різні форми руху здатні переходити одна в одну відповідно до законів збереження матерії та руху. Це є виявом незнищуваності матерії та руху.

Мірою руху матерії є енергія, мірою спокою, інертності – маса.

Класифікація основних форм руху на сьогодні вона уточнена.

Розвиток квантової механіки порушив питання про аналіз нової основної форми руху – *квантово-механічної*, яка, напевно, на сьогоднішній день є найпростішою.

Фізика, астрофізика, геологія досліджує *геологічну, космічну* форми руху, що мають специфічних матеріальних носіїв.

Отже, розвиток сучасної науки веде до збагачення наших знань про основні форми руху.

Нині виникає й проблема з'ясування природи особливих біополів, що знаходять суттєвий вияв завдяки екстрасенсам, ясновидцям, до сих пір наукою ще не з'ясовані такі загадкові вияви людської психіки, як левітація, телекінез, телепортація тощо, на своє розв'язання чекають проблеми вияву божественного

(сходження священного вогню, структурна зміна води під час свята Хрещення, плащаниця, стигмати, ікони, що плачуть і кровоточать тощо) й, отже, стає нагальною проблема подальшого розвитку вчення про форми руху, що вважаються поки що загадковими та непроясненими.

Світ принципово пізнаваний, хоча кожний ступінь у розвитку нашого пізнання розширює сферу незнаного, ставить нові проблеми.

Очевидно, у природі буде відкрито ще багато дивовижного.

ПРОСТІР І ЧАС

Простір і час нерозривно пов'язані між собою й з матерією, що рухається, формами існування якої вони є.

За цією концепцією, буття поза часом неможливе так само, як буття поза простором, простір і час без матерії – порожні уявлення, абстракції, що існують тільки в нашій уяві.

Простір – сукупність співвідносин, що виражають координацію матеріальних об'єктів, їхнє розташування відносно одне одного й відносну величину (відстань та орієнтацію). Простір виражає порядок розташування одночасно існуючих об'єктів, їхню довжину.

Час – сукупність відносин, які виражають координацію станів (явищ), що змінюють одне одного, їхня послідовність і тривалість.

Залежність простору й часу від матерії визначає й усі їхні основні властивості. І хоча вони однаковою мірою є формами існування матерії, проте між ними є й розходження. А тому вони мають низку властивостей, як загальних, так і таких, що відрізняють їх одне від одного.

Загальні властивості:

✓ **Об'єктивність.** Оскільки матерія не залежить від свідомості людей, простір і час також незалежні від неї.

✓ **Вічність.** Не може бути такого положення, коли матерія існувала б до того, як з'явилися простір і час, або після того, як вони вже зникли.

✓ **Нескінченність і безмежність.** У який би бік й на яку б відстань не відбувався рух, ніде й ніколи ми не досягнемо такої межі, яку можна вважати межею. Нескінченність простору виявляється в тому, що якими б значними не були розміри системи, завжди знайдеться така система більшого порядку, яка буде містити у собі першу систему в якості одного зі своїх елементів. Щодо часу,

тут безмежність і нескінченність виявляються у відсутності подій, після яких вже не буде ніякої тривалості, незліченної кількості процесів, що впливають один з одного.

✓ *Абсолютність і відносність.* Абсолютність виявляється в тому, що, незалежно від зміни явищ, від будь-яких змін у матеріальних тілах, простір і час об'єктивно існують: жоден матеріальний об'єкт, якими б властивостями він не володів, не може виявитися поза часом і простором. Властивості простору і часу можуть змінюватися разом зі зміною властивостей матерії.

Наприклад, залежно від матеріальних умов може змінюватися кривизна простору, що знайшло своє відображення у створених М. Лобачевським, В.Риманом та ін. неевклідових геометріях. А. Ейнштейн довів, що у різних інерційних системах, відлік довжини відрізків та проміжки часу різні.

✓ *Безперервність і разом із тим перервність (дискретність).* Безперервність простору і часу: між будь-якими двома елементами просторової довжини завжди існує такий елемент довжини, який з'єднує два перших у єдину просторову довжину. Так само між двома будь-якими тимчасовими інтервалами завжди знайдеться третій, що з'єднає їх у єдину тимчасову тривалість. Переривчастість простору й часу полягає в тому, що вони містять елементи, які розрізняються за своїми внутрішніми властивостями, за структурою, тобто за своїми якісними характеристиками.

✓ *Внутрішня суперечливість.* Нескінченність простору й часу складається відповідно зі скінченних тривалостей окремих матеріальних процесів.

Які ж властивості відрізняють простір і час один від одного?

Математично тривимірність простору виявляється у взаємооднозначній відповідності між його точками та трійками чисел – їхніми координатами у заданій довільній системі координат.

✓ Час, на відміну від простору, одновимірний: якщо заданий початок відліку в часі, то початок або кінець якогось процесу, довжина часового проміжку будуть описані одним числом.

✓ Особливою властивістю простору є його тривимірність: тіло в просторі може пересуватися у будь-якому напрямку: вгору, униз, праворуч, ліворуч, уперед та зворотно; усі матеріальні тіла володіють тривимірною просторовою формою – протяжністю у довжину, ширину та глибину.

✓ Час має властивість незворотності. У часі неможливий зворотний рух. Час минає завжди й усюди в одному й тому ж напрямку: від минулого через

теперішнє до майбутнього. Звідси впливає незворотність у часі причинно-наслідкових зв'язків.

З вищевказаних властивостей простору і часу впливає те, що *простір симетричний, а час – асиметричний*.

Симетричність простору виявляється в тому, що об'єкти, розташовані в одній частині простору, можуть бути дзеркальним відображенням матеріальних об'єктів іншої частини простору щодо визначеної лінії. Має місце й симетрія простору щодо осі обертання його коло довільної точки. Симетрія простору виявляється у симетричній конфігурації різних матеріальних тіл. Наприклад, у формі кристалів, побудови метеликів тощо.

Абстрактні поняття простору й часу є відносними, вони можуть змінюватися, уточнюватися з розвитком науки, однак простір і час залежно від цього змінюються, пристосовуючись до нашого досвіду.

Мінливість уявлень про простір і час означає, що наш досвід і наше пізнання все більше пристосовуються до об'єктивного простору й часу та правильніше й глибше їх відображають. Обґрунтування об'єктивності простору й часу має актуальне значення для сучасної фізики, що зустрілася з їх новими властивостями в галузі мікросвіту.

Простір і час окремо не існують. Вони є сторонами єдиної сутності – чотиривимірного «простору-часу».

Навколишній світ – це світ подій, що характеризуються місцем і часом.

Спеціальна теорія відносності (СТВ) завдяки доведенню відносності простору і часу, увела новий абсолют. Таким абсолютом є чотиривимірний «простір-час», де три координати просторові, а четверта – часова. Загалом філософське значення спеціальної теорії відносності полягає в тому, що вона відкрила нерозривний зв'язок, органічну єдність простору і часу.

Подальший розвиток уявлень щодо простору й часу та їхній взаємозв'язок з матерією пов'язаний зі виникненням загальної теорії відносності (ЗТВ), що сприяло подальшому розвитку уявлень щодо простору й часу й тим самим більш глибокому розумінню характеру взаємозв'язку простору, часу і матерії, що рухається.

Однак проблема простору й часу у фізиці не вирішена повністю.

Розвиток квантової фізики, космології тощо ставить перед наукою нові питання, вирішення яких, можливо, пов'язане зі створенням фізичної теорії, більш загальної, ніж теорія відносності та квантова теорія полів або якоїсь більш загальної форми існування матерії.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Проблема «буття» у філософії. Види буття.
2. Категорія субстанції. Субстанція і матерія.
3. Матерія. Рух як спосіб існування матерії.
4. Простір і час як основні форми матеріального світу.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ОНТОЛОГІЯ: БУТТЯ, СУБСТАНЦІЯ, МАТЕРІЯ, РУХ, ПРОСТІР І ЧАС

Мета: Окреслення понять буття, життя, існування. Ознайомлення з видами буття. Розкриття сутності категорій субстанція і матерія, руху як способу існування матерії, простору й часу як основних форм матеріального світу.

Ключові поняття та терміни: Буття, життя, існування, матерія, субстанція, монізм, дуалізм, плюралізм, рух, простір, час, теорія відносності, субстанціональний підхід, психофізичний паралелізм, квантово-механічний рух.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке буття у філософії, і які основні його форми виділяють?
2. Як поняття субстанції пояснює сталість світу попри зміни?
3. У чому полягає відмінність між матерією та формою в класичній онтології?
4. Як філософи різних епох трактували рух як спосіб існування матерії?
5. Які основні концепції простору існують у філософії (абсолютний, відносний, реляційний)?
6. Як змінювалося розуміння часу від античності до сучасної науки?
7. Чому категорії буття, простору і часу вважаються фундаментальними для пізнання світу?
8. Як співвідносяться поняття субстанції та матерії у філософських системах?
9. Яким чином рух і зміна впливають на наше розуміння стабільності буття?
10. Як сучасна фізика (теорія відносності, квантова механіка) впливає на філософське осмислення простору і часу?

Тезисне конспектування

Онтологія – це теорія ...
 Буття – це філософська категорія, що означає ...
 Основні форми буття: ...
 Повсякденне буття – це ...
 Сутнісне існування – це ...
 Буття вищих сутностей – це ...
 Поняття субстанція позначає ...
 Плюралізм - філософська концепція, за якою ...
 Дуалізм є принцип філософського пояснення ...
 Монізм – філософський принцип пояснення ...
 Матерія – філософська категорія, яка ...
 Структурна картина матерії така: ...
 Структурні рівні матерії є такі: ....
 Три різних сфери матерії є такі: ...
 Властивості матерії: ...
 Рух – це спосіб ....
 Під спокоєм розуміється ...
 Основні форми руху матерії: ...
 Мірою руху матерії є ..., мірою спокою, інертності – ....
 Простір – це ...
 Час – це ...
 Основні властивості простору й часу: ...

Креативні завдання*

- ✚ Виділіть й охарактеризуйте три типи підходів до буття – натурфілософський (атомісти, мілетці), метафізичний/ідеалістичний (Платон, неоплатоніки) і раціонально-етичний (Аристотель, стоїки).
- ✚ Порівняйте уявлення про стабільність буття (Парменід) і плинність (Геракліт), або ідею ієрархії реальностей (Платон/Плотін) з матеріалістичними моделями (атомісти).
- ✚ Що таке субстанція? - Порівняйте субстанцію з фізичною деталлю (корпус, плата) – вона має властивості (матеріал, маса, електропровідність). Властивості – як параметри в технічній специфікації. (Субстанція $\approx$ екземпляр класу; властивості $\approx$ поля/атрибути; методи $\approx$ поведінка/функції. Чи це допомагає зрозуміти різницю між «що це таке» і «як воно поводиться»?) Є три

об'єкти (металевий брусок, пластиковий корпус, віртуальна модель) - опишіть, що спільного (властивості) і що робить їх «самостійними».

Теми для есеїв

- ✚ Грецький філософ Парменід у творі «Про природу» запитував: «Бути чи зовсім не бути?» Що ж таке буття?
- ✚ Істинним буттям Платон вважає світ ідей, а не світ чуттєвих речей. Чому?
- ✚ Аристотель розрізняє різні рівні буття: від чуттєвого до інтелігібельного. Чим він це аргументує?
- ✚ У середньовіччі філософія протиставляє буття Боже та буття, створене Богом, розрізняючи при цьому дійсне буття (акт) і можливе (потенцію).
- ✚ В епоху Відродження загальне визнання одержує культ матеріального буття, природи.
- ✚ Природа – це механізм, що діє сам по собі, незалежно від людини. Чи це так?
- ✚ Що означає основна теза метафізики Декарта - «думаю, значить, існую»?
- ✚ Чому Лейбніц тлумачить буття як сутності духовних субстанцій монад?
- ✚ Чому Берклі ототожнює існування реальності у сприйманні?
- ✚ Для Канта буття – це не властивості речей, а спосіб взаємозв'язку наших понять і суджень. Чим він аргументує це?
- ✚ Фіхте розуміє буття як вільну, чисту діяльність абсолютного «Я».
- ✚ Шеллінг вбачає буття у свободі людини, у її духовній діяльності.
- ✚ У ідеалістичній системі Гегеля буття вважається першим, безпосереднім ступенем у сходженні духу до самого себе; воно невизначене, безпосереднє, без'якісне.
- ✚ У «філософії життя» (Дільтей) буття збігається з цілісністю життя.
- ✚ У неокантіанстві буття роздвоюється на світ суцього і світ цінностей.
- ✚ У феноменології Гуссерля підкреслюється зв'язок між психічними актами свідомості і об'єктивно-ідеальним буттям, світом смислів.
- ✚ Шелер включає до буття і емоційні переживання, і оцінки.
- ✚ Гайдеггер обмежує буття тільки колом інтерпретацій.
- ✚ Сартр протиставляє «буття в собі» і «буття для себе», розрізняє матеріальне буття і людське буття.
- ✚ Основна характеристика людського буття, за Сартром, - вільний вибір можливостей.

Завдання для самостійної роботи

Спеціальна теорія відносності.
Загальна теорія відносності.
Проблема визначення простору і часу.

Завдання для індивідуальної роботи

Дуалізм у вченні про стосунки атрибутів мислення та протяжності.
Дуалізм Спінози, Р.Декарта, М. Канта.
Психофізичний паралелізм як вияв дуалізму.
Монізм як філософський принцип пояснення різноманітності світу.

Тестові завдання 11

1. *Яке твердження найточніше відображає класичне онтологічне розрізнення «буття» як категорії?*

А. Буття – це лише сукупність матеріальних об'єктів, що існують у просторі-часі.
В. Буття охоплює будь-яку форму існування, включно з матеріальними й нематеріальними феноменами.
С. Буття тотожне свідомості; все, що існує, є продуктом мислення.
D. Буття – це лише те, що піддається емпіричній перевірці.
2. *Який із наведених підходів найкраще відповідає визначенню субстанції в традиційній метафізиці?*

А. Субстанція – це сукупність відносин між явищами.
В. Субстанція – це те, що існує самостійно і є носієм властивостей.
С. Субстанція – це лише множина властивостей без «підстави».
D. Субстанція – це ілюзія, породжена мовою.
3. *У контексті матеріалістичної онтології поняття «матерія» найчастіше означає:*

А. Абсолютну пасивну субстанцію, що не змінюється.
В. Первинну реальність, що має здатність до руху й перетворення; джерело всіх явищ.
С. Суто ідеальну основу, що існує поза простором і часом.
D. Лише фізичні тіла, що складаються з атомів.
4. *Яке формулювання найточніше відображає філософське розуміння руху як способу існування матерії?*

А. Рух – це лише механічне переміщення в просторі.

- В. Рух охоплює зміну, розвиток і перетворення форм матерії в часі.
- С. Рух – це суб’єктивне відчуття часу, не пов’язане з об’єктивною реальністю.
- Д. Рух можливий лише в ідеальному світі і не стосується матерії.
5. *Яке твердження про простір і час відповідає реляційній концепції?*
- А. Простір і час – абсолютні контейнери, незалежні від тіл і подій.
- В. Простір і час – відносини між подіями і тілами; не існують самі по собі.
- С. Простір і час – ілюзії, що виникають у свідомості.
- Д. Простір – абсолютний, а час – відносний.
6. *У чому полягає основна онтологічна проблема при переході від класичної до діалектичної концепції субстанції?*
- А. У запереченні існування будь-якої реальності поза свідомістю.
- В. У поєднанні ідеї сталості «підстави» субстанції з її внутрішньою динамікою і зміною.
- С. У відмові від поняття причинності.
- Д. У зведенні субстанції до простого набору властивостей без внутрішньої єдності.
7. *Яке з наведених тверджень найкраще відображає матеріалістичну відповідь на питання про походження якостей (властивостей) об’єктів?*
- А. Якості існують автономно від матерії і накладаються на неї.
- В. Якості є результатом відношень і структур матерії; вони не існують окремо від неї.
- С. Якості – це лише мовні конструкції без онтологічного статусу.
- Д. Якості походять із божественної волі і не підлягають поясненню.
8. *Який аргумент найчастіше використовують прихильники абсолютного часу і простору (ньютонівський підхід)?*
- А. Без абсолютного простору й часу неможливо визначити прискорення і інерцію як об’єктивні величини.
- В. Простір і час – це лише корисні фікції для опису явищ.
- С. Абсолютний простір і час суперечать досвіду і науці.
- Д. Абсолютні простір і час є продуктом соціальної конвенції.
9. *Уявіть, що субстанція визначається як «те, що може існувати незалежно від інших». Яке онтологічне ускладнення виникає при застосуванні цього визначення до сучасних фізичних теорій?*
- А. Сучасна фізика підтверджує існування абсолютно незалежних об’єктів, тому ускладнень немає.
- В. Квантова нерозривність і взаємозалежність полів і частинок ставлять під сумнів ідею повністю незалежної субстанції.

С. Теорії відносності роблять субстанцію більш незалежною.

Д. Сучасні теорії замінюють субстанцію на чисто математичні конструкції, отже визначення залишається без змін.

10. Яке твердження найкраще відображає філософську проблему

співвідношення «буття» і «усвідомлення» у контексті онтології?

А. Буття завжди підпорядковане усвідомленню; без свідомості нічого не існує.

В. Усвідомлення є однією з форм буття, але питання про їхню первинність залишається відкритим і породжує різні онтологічні позиції (реалізм, ідеалізм, дуалізм).

С. Усвідомлення і буття – тотожні категорії в усіх філософських системах.

Д. Буття і усвідомлення не мають жодного філософського зв'язку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берегова Г.Д. Нариси з історії філософської думки: навчально-методичний посібник для студентів усіх спеціальностей. Херсон: Книжкове видавництво ФОП Вишемирський В.С., 2024. 224 с
2. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: підручник. Київ : Книга, 2015. 528 с.
3. Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія: Підручник. К.: Академвидав, 2008.
4. Стружевський В. Онтологія. К.: Дух і літера, 2014. 312 с.
5. Філософія: словник термінів та персоналій / В. Бліхар, М. Козловець, Л.Горохова, В. Федоренко, В. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
6. Фюрст М. Юрген Т. Філософія. К.: Дух і літера, Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського, 2018. 544 с.

ТЕМА 12

ОНТОЛОГІЯ: СВІДОМІСТЬ ЯК РЕАЛЬНІСТЬ

Джерела та властивості свідомості

Структура свідомості

Свідомість – вища форма відображення дійсності

Свідомість – властивість високоорганізованої матерії

Проблема свідомості з точки зору науки і філософії

ДЖЕРЕЛА ТА ВЛАСТИВОСТІ СВІДОМОСТІ

Свідомість – найскладніший і найтонший предмет дослідження, що розв'язує таємниці світу й одночасно залишається його основною загадкою. Однак таємничість і нез'ясовність свідомості відносна.

Свідомість – вища інтегруюча форма психіки.

Специфіку свідомості найкраще можна зрозуміти завдяки порівнянню психіки тварин і людей. У психіці людини та тварини існує багато загального. Так, загальною є фізіологічна основа – діяльність центральної нервової системи, здійснюваної у формі безумовних й умовних рефлексів, що складають першу сигнальну систему. Однак сутність людської психіки складає саме те, що її відрізняє від психіки тварин.

Відмінності ці такі:

- Свідомість людини має суспільний характер, вона можлива тільки в суспільстві й на його основі. Поза суспільством людина не може сформувати свою людську сутність, свою свідомість.
- Свідомість невіддільна від абстрактного мислення й мови. Ні того, ні іншого у тварин немає.
- Свідомості людини властиве цілевизначення. У тварин цілевизначення замінене рефlekсами: вродженими реакціями на вплив зовнішнього й внутрішнього середовища.
- Людська свідомість має стійке предметне відношення до дійсності. Для тварини ж предмет «цікавий» тільки доти, поки він задовольняє якісь її біологічні потреби. Після цього він для неї «зникає».
- Свідомість – це завжди й самосвідомість, тобто цілісна оцінка людиною самої себе, своїх фізичних і розумових можливостей, свого місця в житті. Самовизначається людина через зовнішнє середовище, насамперед через відношення до інших людей.

➤ На противагу пристосовницько-споживній визначеності психіки тварин свідомість людини варто кваліфікувати як конструктивно-творче відображення дійсності. Для людської свідомості ця якість є визначальною.

Термін «відображення», ймовірно, не дуже підходить для вираження творчого характеру людської свідомості, оскільки асоціюється із дзеркальним, механічним, лінійним актом. Однак не зовсім «дзеркальне» навіть дзеркальне відображення. Права рука там виявляється лівою, а ліва – правою. На сьогодні відображення фігурує лише у значенні вихідного або початкового моменту свідомості, але аж ніяк не визначає саму суть свідомості: якщо ще донедавна визначення свідомості формулювалося так: «це вища, властива лише людині форма відображення об'єктивної дійсності, спосіб її відношення до світу і до самої себе», то на сьогодні формулювання змінилось: «це самодіяльний, самостворювальний процес вписування окремих подій, явищ, вражень, відчуттів у тотальне (єдине, всеохоплююче) поле інтелектуального предметного конструювання», або «суб'єктивний образ об'єктивного світу». Ці формулювання досить точно передають творчий характер людської свідомості.

Джерела свідомості. Склалися різні стратегії дослідження джерел свідомості: реалістична, об'єктивно-ідеалістична, вульгарно-матеріалістична, феноменологічна тощо.

Філософсько-реалістичний напрям виділяє джерела свідомості, що зумовлюють зміст свідомості.

1. *Зовнішній предметний і духовний світ.* Природні, соціальні й духовні явища відбиваються у свідомості у вигляді конкретно-почуттєвих і понятійних образів. У самих цих образах, якщо вони, наприклад, відбивають якесь природне утворення або якусь історичну подію, немає самих тих предметів навіть у зменшеному вигляді, немає нічого речовинно-субстратного від тих предметів; однак у свідомості існують їхні відображення, копії (або символи), що несуть у собі інформацію про їхню зовнішню сторону або сутність. Така інформація є результатом взаємодії людини з наявною ситуацією, що забезпечує її постійний безпосередній контакт з нею.

2. *Соціокультурне середовище* (загальні поняття, етичні й естетичні установки, соціальні ідеали, правові норми, накопичені суспільством знання, форми пізнавальної діяльності). Частина норм і заборон соціокультурного характеру транслюється в індивідуальну свідомість й стає (в якості «Над-Я») частиною змісту цієї свідомості. Індивідуальна свідомість здатна підніматися завдяки цьому безпосередньо над певною ситуацією на рівень суспільного її усвідомлення й осмислення. Тому стверджують, що індивід має здатність дивитися на світ очима суспільства.

3. *Духовний світ індивіда*, власний унікальний досвід життя і переживань. Людина здатна переосмислювати своє минуле, конструювати своє майбутнє тощо, різні люди по-різному реагують на музику, живопис й ін., продукуючи специфічні переживання й образи. Відтак у динаміку відбивного процесу втягується духовна реальність самої людини.

4. *Мозок як макроструктурна природна система*, що складається з безлічі нейронів, їхніх зв'язків й забезпечує на клітинному рівні організації матерії здійснення загальних функцій свідомості. Не тільки умовнорефлекторна діяльність мозку, а і його біохімічна організація впливають на свідомість, її стан. Філософський реалізм стверджує: *відношення мозку і змісту свідомості – це не відношення причини і наслідку, а відношення органу, матеріального субстрату і його функції*.

5. *Космічне інформаційно-сенсове поле*, одною з ланок якої є свідомість індивіда. Нині значна кількість досліджень знаходить підтвердження гіпотези про хвильову квантово-механічну природу мозку: мозок становить космічну систему, що бере для своєї роботи енергію безпосередньо з Всесвіту, причому шкіра використовується як механізм захоплення цієї енергії; мозок зв'язаний з біосферою планети і, отже, з усім Всесвітом двома каналами зв'язку – енергетичним та інформаційним.

Усі виділені джерела свідомості є взаємозалежними.

Властивості свідомості: ідеальність, інтенційність, ідеаторність.

Ідеальність. Існують два трактування ідеального: *об'єктивістське* та *суб'єктивістське*.

Суб'єктивістське визнає за ідеальне швидкоминущі психічні стани окремої особистості, які є достатньо індивідуальними й не мають загального значення для інших людей.

Ідеальне є винятково суб'єктивною реальністю й існує тільки в голові суспільного індивіда, не виходячи за її межі, хоча ця якість і пов'язана зі впливами зовнішнього світу, з активною діяльністю людини й зумовлена органічною включеністю індивіда у функціонування суспільної системи. Ідеальне охоплює все коло явищ суб'єктивної реальності, воно є здатністю особистості мати інформацію в «чистому вигляді» і оперувати нею в часі.

Об'єктивістське трактування вважає, що ідеальне – це загальні й необхідні форми знання і пізнання людиною дійсності, що існує незалежно від неї.

Ідеальність – об'єктивна, самотійна, необхідна. Свідомість – універсальна, безтілесна, невловима для матеріальних засобів виявлення; це абсолютна сила впливу на людей та речі, безперечна й безсумнівна реальність.

Зовні, як культура, ідеальність має матеріальну оболонку, тому що об'єктується у книгах, статуях, храмах, у знаряддях праці тощо. Усі ці предмети за своїм існуванням – речовинні, матеріальні, але за своєю сутністю та походженням – ідеальні, тому що в них втілене колективне мислення людей, загальний дух людства.

Ідеальність – атрибут свідомості. Свідомість починається тільки там й тоді, де і коли людина змушена об'єктивувати свій внутрішній світ у загальнозначущих цінностях, дивитися на себе очима інших людей, порівнювати свою поведінку із загальновизнаними нормами, «ідеальними за своєю суттю».

Людська свідомість без ідеальності буде зведена до психіки тварин.

Ідеальне – гносеологічні образи (образи майбутніх предметів або ситуацій, програм, моделей) і вищі цінності буття людини (добро, правда, справедливість, краса тощо), що підлягають реалізації в діяльності людини.

Інтенційність (з лат. «інтенція» - прагнення) – первинна сенсоутворююча спрямованість свідомості до світу, сенсоформує відношення свідомості до предмета, предметне тлумачення відчуттів.

Уперше термін «інтенційність» (спрямованість на предмет) вжив німецький філософ Е. Гуссерль.

Свідомість у своїй інтенційності складається з різних актів свідомості – сприйняття, спогаду, фантазування тощо, де вона наповнює змістом насамперед мовну предметність – саму мову як символічну форму.

Інтенційна функція є сенсоутворюючою, увесь потік свідомості та окремі її елементи (феномени) здатні до самовиявлення, саморозкриття у часі.

Інтенційність означає, що самосвідомість розпадається на те, *що* в ній, і на те, *як* в ній. Те, на що розпадається свідомість, є предметом, те, як вона розпадається, є формою. Ця предметність («що») становить обрій світу для свідомості. Форма ж свідомості означає її буття. Наша свідомість має, принаймні, *три форми*: життєвий досвід, оцінку, сенс.

У свідомості виникають уявні об'єкти: відносини, числа, ідеальні сутності й усе, що може бути з них побудоване. У сфері свідомості утворюється інтелектуальна частина світу, яка має власні закони. Тут інтенційність стикається з ідеальністю. Вона надає зміст феноменам (явищам свідомості) і навіть речам.

Можна виділити два типи інтенції людської свідомості: 1) первинну, що спрямована на світ, явища; 2) вторинну, що спрямована на світ духовний, божественний.

Одна інтенція невіддільна від іншої, хоча основною є вторинна, оскільки дозволяє людині реалізувати своє фундаментальне онтологічне переконання: реально існує світ речей навколо мене і реальним є буття надособистісного, імперсонального духовного світу. У той же час первинна інтенція підтримує тільки суб'єктивну сторону справи – умонастрій «Я сам». Однак вона є необхідною, тому що пізнання вищого світу йде шляхом самопізнання людини.

Ідеаторність – здатність свідомості діяти і відтворювати ідеї.

Термін був уведений у філософію К. Мегрелідзе.

Ідеаторність необхідна для чіткого розрізнення свідомості людини від психіки тварини.

Насамперед свідомість виробляє усвідомлений план поведінки людини у світі та суспільстві. Орієнтація тварини залежить від наявного середовища й заснована на інстинкті. Свідомість, якби вона існувала в тварин, не допомагала б, а заважала реалізації їхньої поведінки. Без ідеаторності, яка розуміється як відтворення ідей, не відбувалося б росту та збагачення свідомості.

Ідеаторні відносини між індивідами можуть виникнути у співтоваристві, але за умов певної індивідуалізації суб'єкта від певної групи.

З одного боку, людина – істота соціальна, а з іншого, вона є неповторною, незамінною, незалежною від соціуму. Тільки за цих умов виникає можливість ідеації (творчості ідей). Тварина ж не має уявного, ідеаторного змісту у своєму мозку.

СТРУКТУРА СВІДОМОСТІ

Свідомість людини – складне і багатогранне явище, до структури якої включають низку елементів: психічне (несвідоме, підсвідоме); самосвідомість (оцінка самого себе, самоконтроль); мислення (абстрагування, пізнання, мова); цілевизначення (постановка людиною цілей, передбачення їх результатів, прогнозування); світогляд (синтетичний показник рівня свідомості).

Свідомість – вища форма відображення дійсності, властива лише людям і пов'язана з їхньою психікою, членороздільною мовою, абстрактним мисленням, цілепокладанням, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачування результатів діяльності.

Поняття «свідомість» не є однозначним.

У широкому значенні слова під ним мають на увазі єдність матеріального та духовного, сприйняття навколишнього середовища та його активне перетворення.

У більш вузькому та спеціальному значенні під свідомістю мають на увазі не просто сам стан та особливості співіснування матеріального та ідеального, а вищу, власне людську форму організованого існування. Свідомість тут організована структурно, становить цілісну систему, що складається з різних елементів, які знаходяться між собою у закономірних відносинах.

Свідомість вбирає в себе свідоме, несвідоме та підсвідоме.

Свідоме. У структурі свідомості найбільш чітко вираження знаходять усвідомлення речей і переживання, тобто визначене відношення до змісту того, що відбувається. Спосіб, за яким існує свідомість, і за яким щось існує для неї, це – знання.

Характерними структурними компонентами свідомості є:

- знання про навколишній світ, природу, суспільство. Рівень свідомості перебуває в прямій залежності від рівня опанування знань і досвіду особистості. У процесі суспільно-історичного розвитку в людини виникла потреба в знаннях, яка є головною її рушійною силою, мотивом пізнавальної діяльності;
- виокремлення людиною себе в предметному світі як суб'єкта пізнання, розрізнення суб'єкта – «Я» та об'єкта – «не Я», протиставлення себе як особистості об'єктивному світу. Характерним є самопізнання, що стало підґрунтям для самосвідомості, тобто усвідомлення власних фізичних і морально-психологічних якостей;
- цілеспрямованість, планування власної діяльності та поведінки, передбачення її результатів. Виявляється в самоконтролі та коригуванні власних дій, перебудові змісту їх стратегії і тактики, якщо цього вимагають обставини;
- ставлення до об'єктивної дійсності, до інших людей, до самої себе.

Розвиток свідомості припускає насамперед збагачення її новими знаннями про навколишній світ та про саму людину. Пізнання, усвідомлення речей має різні рівні, глибину проникнення в об'єкт і ступінь ясності розуміння.

Звідси – повсякденне, наукове, філософське, естетичне, правове, моральне, політичне, економічне, історичне, соціальне та релігійне усвідомлення світу, а також почуттєвий і раціональний рівні свідомості.

Відчуття, сприйняття, уявлення, поняття, мислення утворюють ядро свідомості. Однак вони не вичерпують усієї її структурної повноти: вона містить

у собі й акт уваги як свій необхідний компонент. Саме завдяки зосередженості уваги визначене коло об'єктів знаходиться у фокусі свідомості.

Без емоцій ніколи не бувало, немає й не може бути людського шукання істини. Найбагатша сфера емоційного життя людської особистості містить у собі власне почуття, що становлять відношення до зовнішніх впливів (задоволення, радість, горе тощо), або настроїв, емоційне самопочуття (веселе, пригнічене тощо) й афекти (лють, жах, розпач й ін.).

Почуття, емоції – компоненти людської свідомості. Процес пізнання торкається всіх сторін внутрішнього світу людини – потреб, інтересів, почуттів, волі. Щире пізнання людиною світу містить у собі як образне вираження, так і почуття.

Через визначене відношення до об'єкта пізнання знання одержують різну значущість для особистості, що знаходить найбільш яскраве вираження у переконаннях: вони перейняті глибокими і стійкими почуттями. А це є показником особливої цінності для людини знань, що стали її життєвим орієнтиром.

Несвідоме – певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовільністю виникнення і протікання, відсутності явної причини, свідомого контролю і регулювання.

Несвідоме виявляється в інтуїції, передчутті, творчому натхненні, раптових здогадках, спогадах, сновидіннях, гіпнотичних станах тощо.

Несвідоме – дії, котрі здійснюються автоматично, рефлекторно, коли причина їх ще не встигла дійти до свідомості (наприклад, реакція захисту тощо).

Несвідоме в широкому розумінні слова – це сукупність психічних процесів, котрі не представлені у свідомості суб'єкта.

Проблема несвідомого завжди була предметом гострої дискусії між вченими, різними філософськими напрямками. Одні філософи (матеріалісти) стверджували, що психічні процеси, котрі здійснюються несвідомо, мають фізіологічну, матеріальну обумовленість. У поведінці людини, її духовно-практичній діяльності провідну роль відіграє свідомість, а не інстинкти (несвідоме). Інші (З. Фройд та його учні), навпаки, у діяннях людини пріоритет віддавали несвідомому.

Фройд: поведінка, характер, культура людини визначається вродженими емоціями, інстинктами, потягами – несвідомим. Несвідоме є головним і первинним регулятором людської діяльності, глибинною основою психіки, що визначає все свідоме життя людини. Свідомість людини є другорядним, вторинним регулятором її поведінки, вчинків; людина у своїй практичній діяльності керується емоціями, хотіннями, потягами й інстинктами.

Такий підхід до співвідношення несвідомого та свідомості є перебільшенням значення першого, його абсолютизація, що не має достатньої підстави. Ніхто не заперечує, що емоції, інстинкти відіграють важливу роль у діяльності людини, однак не настільки ж, щоб вона підпорядковувала їм свою волю, розум, свідомість.

Несвідоме – сукупність психічних явищ, станів і дій, що лежать поза сферою людського розуму, беззвітні й не підлягають, принаймні на якийсь момент, контролю з боку свідомості.

Несвідомими є сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стану неосудності тощо.

Усе, що не знаходиться у фокусі свідомості особистості, але може бути включене у свідомість за допомогою пам'яті, не слід відносити до несвідомого.

Наприклад, чимало інформації було отримано нами в минулому, але вона виявляється не наданою нам безпосередньо в кожен момент функціонування свідомості, її в принципі можна ввести у фокус свідомості; такого роду інформація буде впливати на нашу поведінку лише тоді, коли вона пройде через рівень свідомості.

До сфери несвідомого відносяться *інстинкти*, від яких людина, як біологічна істота, не вільна. Інстинкти можуть породжувати й породжують у людини підсвідомі бажання, емоції, вольові імпульси, що пізніше можуть потрапляти в сферу свідомості. Заперечувати роль статевого та харчового інстинктів у психічному і навіть свідомому житті людини було б помилково.

Так звані *автоматизми* та *інтуїція* можуть зароджуватися за допомогою свідомості, але потім занурюватися в сферу несвідомого. Автоматизми – досить складні дії людини, які спочатку відбуваються під контролем свідомості, але у результаті тривалого тренування і багаторазового повторення здобувають несвідомий характер, виходять з-під контролю: навички гри на музичних інструментах, спортивне плавання, їзда на велосипеді, рутинні трудові операції тощо. Такі автоматизми пронизують усе наше життя.

Серед підсистем несвідомого важливе місце займає установка, стан готовності, схильності суб'єкта до визначеної активності у визначеній ситуації.

Структури несвідомого розрізняються також і за ступенем своєї близькості до свідомості.

Підсвідоме – особливий шар або рівень несвідомого, психічний акт, котрий на певному етапі людської діяльності знаходиться за межами її свідомості

(процеси запам'ятовування, визрівання творчого задуму тощо). Підсвідоме часто розглядають як суто фізіологічне явище.

Фройд: підсвідоме – активний психічний процес, котрий має прямий зв'язок з свідомістю. Між несвідомими і свідомістю існує неперехідний бар'єр, навіть антагонізм – несвідоме не може стати свідомим.

До підсвідомого включаються психічні явища, пов'язані з переходом з рівня свідомості на рівень автоматизму. На прикладах автоматизмів наочно видна охоронна функція несвідомого (підсвідомого).

Завдяки включенню несвідомого зменшується навантаження на свідомість й збільшуються творчі можливості людини.

Несвідоме може керувати поведінкою людей і певним чином впливати на свідомість.

Підсвідоме – важкодоступна, недостатньо вивчена сфера людської психіки.

Самосвідомість притаманна лише людині, це здатність людини усвідомлювати саму себе: людина може сама оцінювати свої здібності, переваги, недоліки, думки, почуття, інтереси, поведінку; визначати своє місце і роль у природі, суспільстві, колективі, родині.

Самосвідомість – друге «Я», своєрідний «двійник» людини, її рефлексія на умови, в котрих вона знаходиться. Це здатність людини до «самороздвоєння», самооцінки і самокритики.

Самосвідомість в широкому розумінні – усвідомлення людиною свого світогляду, мету, інтересів, мотивів своєї духовно-практичної діяльності.

Самосвідомість має суспільний характер: міра і висхідний момент ставлення людини до самої себе і до інших – інші люди. Як громада ставиться до людини, так і людина ставиться до громади.

Формування самосвідомості як у історії людства, так і в індивідуальному розвитку людини неможливе без соціального фактора, без комунікацій, без відмежування себе від інших людей і, в той же час, без співвіднесення себе з ними, з їхніми життєвими позиціями, без оцінки себе з позицій інших людей і суспільства.

Соціальність людини призводить виникнення в її психічному світі самосвідомості. Людина усвідомлює себе не тільки за допомогою інших людей, а й через усвідомлення нею ж створюваної матеріальної діяльності.

У процесі самоусвідомлення людина виділяє себе з навколишнього світу і намагається визначити своє відношення до нього.

Якщо свідомість дозволяє людині контролювати свою практичну діяльність, то самосвідомість тримає під контролем діяльність самої свідомості, що якісно змінює і свідомість.

У процесі самосвідомості людина стає особистістю і починає усвідомлювати себе як особистість і як суб'єкта практичної й духовної діяльності.

Структура самосвідомості має різноманітні форми вияву, пов'язані з усіма аспектами її психічної діяльності:

- пізнавальної – самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконавання, самоіронія тощо;
- емоційної – самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення тощо;
- вольової – самодисципліна, самонаказ, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість тощо.

Центральними структурними компонентами самосвідомості є феномени саморегуляції, самооцінки, самоаналізу. Кожна дитина народжується як індивід людського роду. Проте в процесі життя не кожний стає особистістю.

Особистість розглядається як саморегулююча система. Це такий рівень розвитку людини, коли вона сама здійснює управління своїми діями, вчинками, поведінкою, емоційним станом, ставленням до навколишнього середовища.

Самооцінка особистості – усвідомлення власної ідентичності незалежно від зовнішніх впливів; складається в процесі пізнання людиною себе; розрізняється як завищена, занижена та адекватна (ця сприяє розвитку людини). Завищена або занижена ускладнюють цей процес.

Те, як людина оцінює себе – відчуття гідності, самозадоволення, самоповага, або приниження, почуття неповноцінності – частково залежить від її соціального статусу, але ще більш від оцінок значущих для неї осіб.

Самопізнання пов'язане з самоаналізом і самокритичністю, що дають змогу кожному глибше пізнати себе самого, усвідомити духовне зростання, а також стимулювати свій розвиток.

Вищий рівень саморозвитку людини включає вибір цінностей, моральних норм, образу життя, професії.

Самопізнання виявляє потребу людини в самодостатності й самоутвердженні. Самоутвердження має різні форми. Важливим самоутвердження є в молоді роки – в навчанні, роботі, стосунках між людьми. Воно асоціюється насамперед із самостійністю, самовідповідальністю, самоініціативою, самодостатністю.

Самосвідомість розвивається, змінюється, збагачується впродовж життя людини. У кожного є природна схильність до самовдосконалення, яка на певному етапі розвитку особистості та впливу суспільства постає як усвідомлення прагнення до творчого саморозвитку, самореалізації.

Самосвідомість – це завжди самооцінка і самоконтроль, тобто зіставлення себе з ідеалом «Я», винесення самооцінки й одержання почуття задоволення або ж незадоволення самим собою. Самооцінка та самоконтроль дозволяють людині передусім окреслювати власні межі, здійснювати цілевизначення тощо.

Самосвідомість народжується не в результаті внутрішніх потреб, ізольованої свідомості, а в процесі колективної практичної діяльності й міжлюдських відносин.

Самосвідомість – динамічне утворення, що історично розвивається й постає *на різних рівнях і в різних формах*.

Першою її формою іноді називають самопочуття, що є елементарним усвідомленням свого тіла, його вписаності у світ оточуючих людей.

Більш високий рівень самосвідомості пов'язаний із усвідомленням себе як приналежного до того чи іншого людського співтовариства, тієї чи іншої культури та соціальної групи.

Найвищий рівень розвитку – виникнення свідомості «Я» як зовсім особливого утворення, схожого на «Я» інших людей і разом із тим у чомусь унікального, неповторного, здатного робити вільні вчинки й нести за них відповідальність, що з необхідністю припускає можливість контролю над своїми діями та їхню оцінку.

У процесі самосвідомості існує здатність людини сприймати якусь групу предметів і їхні просторово-часові характеристики щодо місця, займаного своїм тілом. Це називаємо *предметністю самосвідомості*, тобто свідомість людини спрямована на зовнішні предмети.

Деякі предмети самосвідомості зветься *рефлексіями* – це коли ті чи інші феномени свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта.

Рефлексія – не просто усвідомлення того, що є в людині, а спроба виходу за межі того рівня розвитку особистості, що був досягнутий: людина рефлексивно аналізує себе у світлі того чи іншого ідеалу особистості, й у результаті цього відбувається зміна і розвиток індивідуальної свідомості.

Отже, самосвідомість – складний, неоднорідний процес, який розвивається і змінюється, включає людину в систему колективної практичної діяльності й міжлюдських відносин, це є не сума складових її елементів, а їхнє гармонічне поєднання, інтегральне складноструктуроване ціле.

СВІДОМІСТЬ ЯК ВИЩА ФОРМА ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЙНОСТІ

Що передує свідомості як вищій формі відображення дійсності?

Які передумови цього? - Відповідь криється у генезі і розвитку форм відображення на різних рівнях розвитку матерії.

➤ Неорганічний рівень: носій відображення – просте, механічне віддзеркалення. Вся неорганічна природа має здатність відображати. Відображення – загальна властивість матерії відтворювати свої ознаки, залишати «відбиток», що фіксує особливості відображуваного предмета. Характер відображення – відображення пасивне, дзеркальне.

➤ Органічний рівень: носій відображення – жива природа (рослини, прості організми). Форма відображення – подразливість, реакція на безпосередній вплив предметів і явищ об'єктивної дійсності. Характер відображення – здатність реагувати на зовнішні чинники, слабка активність. Більш високі, якісні ознаки відображення характерні для тваринного світу. На цьому органічному рівні носієм відображення є вищі тварини. Форма відображення – відчуття, розсудливість, психічна діяльність. Характер відображення – психічна активність, розсудлива діяльність з елементами індукції і дедукції, аналізу і синтезу тощо.

➤ Соціальний рівень: носій відображення – людина як суспільна істота. Форма відображення – психічна активність, свідомість, самосвідомість, розум, мислення, пізнання, мова. Характер відображення – понятійний (категоріальний), притаманний лише людині; ідеальний – постановка мети з наперед уявленим результатом людської діяльності, спрямованої на перетворення дійсності відповідно до усвідомлення людиною своїх потреб (цілевизначення).

Так, виникнення і розвиток свідомості як вищої форми відображення дійсності має свої біологічні та соціальні передумови. До біологічних слід віднести виникнення життя на Землі, становлення і розвиток людини як виду. До соціальних – соціалізацію людини, бо сутність її визначається не лише тим, що вона біологічна істота, вищий ступінь у розвитку живих організмів, а й тим, що вона є істота суспільна, продукт і суб'єкт трудової діяльності і культури. Людина є природною істотою, але вона не тільки природна істота, вона людська природна істота, тому сутність її визначається сукупністю всіх суспільних відносин.

Свідомість і психіка. Людина відображає об'єктивну дійсність не лише на рівні свідомості, а й на рівні психічної активності. Ця активність виявляється як з зовнішньої, так і внутрішньої сторони. Зовні – у тілесних рухах, жестах, міміці;

внутрішньо – у процесах орієнтації, сприйняття, уваги, уяви, фантазії, пам'яті, темпераменту, мислення тощо.

Свідомість і психіка – не тотожні поняття. Перше, безумовно, є психічним процесом. Однак друге не завжди є усвідомленим. Вищі тварини мають психіку, але вони не мають свідомості, котра притаманна лише людині.

Свідомість і мислення – теж не тотожні поняття. Свідомість – вища форма відображення дійсності, сукупність психічних процесів, з допомогою яких це відбувається. Свідомість охоплює як чуттєве пізнання, так і раціональне.

Мислення – це розумова, інтелектуальна діяльність, процес відображення дійсності у поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях, концепціях. Процес цей здійснюється в постійних переходах від окремого до загального, від конкретного до абстрактного і навпаки. Це – ідеальна діяльність з духовно-практичного освоєння світу через розкриття сутності явищ, визначення тенденцій, закономірностей їх розвитку, через продукування нових ідей, моделювання можливих ситуацій, планування дій, знаходження шляхів їх реалізації. Основними операціями мислення є абстрагування, узагальнення, опосередкування.

Відштовхуючися від чуттєвого досвіду, мислення дає можливість отримувати такі знання про речі та їх властивості, котрі недоступні безпосередньому емпіричному пізнанню. Пізнання на рівні мислення дає можливість розкривати внутрішні, необхідні, суттєві зв'язки речей, що мають місце в розвитку природи, суспільства і самого мислення.

Особливістю мислення є те, що воно має категоріальний характер – знання, котре дістається в процесі пізнання, закріплюється, фіксується в категоріях.

Отже, поняття «свідомість» за своїм змістом більш широке, ніж поняття «мислення». Останнє є одним з складових структурних елементів першого.

Мислення і мова – єдине ціле. Між ними існує нерозривний, органічний зв'язок. У мові людина матеріалізує свою думку, втілює її у слово, надає її форму предметності.

Мислення людини реально виявляється у формі її мови, мовного вираження. Як людина висловлюється, так вона практично і мислить.

Поряд з суспільним характером праці, мова визначає специфіку самої людини, її свідомості, мислення і психіки взагалі.

М. Хайдеггер: «сутність людини виявляється у мові».

Людина може виявляти свої думки, своє мислення, різними способами (звуками, жестами, фарбами, знаками, діями, виробами, поведінкою тощо). однак універсальним засобом мислення є мова.

Б. Рассел: «Думки вимагають слів».

Г.Гегель: «Про наші думки ми знаємо лише тоді..., коли даємо їм форму предметності...». Таку предметність надає думкам «... членороздільний звук, слово. Слово надає думкам їх ... справжнє наявне буття».

Розумова, інтелектуальна діяльність, процес абстрагування, знаходження загальних властивостей речей і явищ вимагають слів, мовного втілення.

У мові людина матеріалізує розумову діяльність і може розглядати її результати як об'єкти (наприклад, художній твір, наукова праця тощо).

Отже, інтелектуальна діяльність людини, цілком духовна, внутрішня, відбувається в певному сенсі непомітно, завдяки мові об'єктивується і стає доступною для чуттєвого сприйняття.

Завдяки мові думки окремих людей стають надбанням інших.

СВІДОМІСТЬ – ВЛАСТИВІСТЬ ВИСОКООРГАНІЗОВАНОЇ МАТЕРІЇ

Свідомість і мозок. Людський мозок – вражаюче складне утворення, найтонший нервовий апарат. Це самостійна система й разом із тим підсистема, включена до складу цілісного організму та функціонуюча в єдності з ним, регулює його внутрішні процеси і взаємини з зовнішнім світом.

Чи саме мозок є органом свідомості?

По-перше, від рівня складності організації мозку залежить і рівень свідомості, і рівень інтелекту. Мозок первісної, стадної людини був слабо розвинутий і мав можливість обслуговувати лише примітивну свідомість. Мозок сучасної людини, що сформувався в результаті тривалої біосоціальної еволюції, становить складний за організацією орган.

По-друге, нормальне психічне існування на матеріальному рівні неможливе поза нормально функціонуючим мозком. Як тільки порушується і руйнується витончена структура організації матерії мозку, руйнуються й вияви свідомості.

Відповідно до експериментальних даних наук (психофізіологія, фізіологія вищої нервової діяльності, фізика, біологія тощо), свідомість має ідеальну основу, а мозок є лише матеріальним органом адаптації й існування свідомості у матеріальному світі.

Мозок із його складними біохімічними, фізіологічними, нервовими процесами є матеріальним виявом свідомості.

Свідомість у матеріальному світі завжди пов'язана з тими процесами, що відбуваються у мозку, і її нормальне функціонування цілком залежить від них. Але не вони складають сутність свідомості.

Матеріальне й ідеальне. Фізіологічні механізми психічних явищ не тотожні змісту самої психіки, що становить відображення дійсності у вигляді суб'єктивних образів. Пізнання речей і явищ, їхніх властивостей і відносин за допомогою мозку, зрозуміло, не означає їхнього пересування в мозок або утворення їхніх фізичних відбитків у ньому на зразок відбитків на воску. Мозок не деформується, не синіє, не охолоджується, коли на нього роблять вплив тверді, сині й холодні предмети. Пережитий образ зовнішньої речі є суб'єктивним, ідеальним. Ідеальне утворення, що проходить через мозок, є людською реакцією на матеріальне, яке сприймається й перетворюється у свідомості.

Духовний світ людини неможливо ні сприймати дотиком, ні бачити, ні чути, ні знайти якимись приладами або хімічними реактивами.

У мозку людини ніхто ще не знайшов безпосередньо жодної думки: думка, ідеальне утворення, яке на сьогодні не можливо виявити сучасними засобами науки, але має вплив на матеріальний світ, у тому числі й у фізичному та фізіологічному смислі цього слова.

Думки та ідеї реальні. Вони існують. Тому не можна вважати ідею чимось «недійсним». Однак її дійсність, реальність не матеріальна, а ідеальна. Тому ніяк не можна сказати, що реальніше: матерія чи свідомість. Матерія – об'єктивна, а свідомість – суб'єктивна реальність.

Свідомість належить людині як суб'єкту, а не об'єктивному світу. Не існує «нічиїх» відчуттів, думок, почуттів. Усяке відчуття, думка, ідея є відчуттям, думкою, ідеєю конкретної людини.

Суб'єктивність образу – це ніяк не довільне привнесення чогось від суб'єкта: об'єктивна істина є теж суб'єктивним явищем.

Свідомість і об'єктивний світ – протилежності, які утворюють єдність. Основою його є практика, чуттєво-предметна діяльність людей. Саме вона й породжує необхідність психічного свідомого пізнання дійсності.

Активність свідомості. Людина пізнає та усвідомлює зовнішній світ не через пасивне споглядання, а у процесі практичної, перетворюючої діяльності. Свідомість характеризується не тільки як пізнання світу, а й як така духовна діяльність, спрямована на активне, творче перетворення дійсності.

Зміст свідомості обов'язково так чи інакше практично реалізується. Але для цього він набуває характер задуму або ідеї.

Ідея – не тільки знання того, що є, а й планування того, що повинно бути. Ідея орієнтована на практичну реалізацію.

Творча діяльність свідомості тісно пов'язана із практичною діяльністю людини, а також з потребами, що виникають під впливом зовнішнього світу. Потреби, що усвідомлюються людиною, здобувають характер мети.

Мета – ідеалізована потреба людини, яка знайшла свій предмет, такий суб'єктивний образ предмета діяльності, в ідеальній формі якого передбачається результат цієї діяльності.

Мета формується на ґрунті всього сукупного досвіду людства й піднімається до вищих форм свого вияву у вигляді соціальних, етичних та естетичних ідеалів.

Здатність до цільовизначення – специфічно людська здатність, що складає кардинальну характеристику свідомості.

В основі цільовизначаючої діяльності людини лежить незадоволеність світом і прагнення змінити його, надати йому форми, що необхідна людині, суспільству.

Визнання активного, творчого характеру свідомості є необхідною вимогою розуміння людської особистості: люди є продуктами та творцями історії. Зв'язок ідеального світу зі світом матеріальним здійснюють реальні люди за допомогою такої величної своєї якості, як свідомість, і тим самим практично перетворюють світ.

Об'єктивний світ знаходить своє відображення у свідомості й перетворюється в ідеальне й одночасно ідеальний світ через свідомість перетворюється в об'єктивне – свідомість постає як наслідок і як причина об'єктивного та суб'єктивного.

ПРОБЛЕМА СВІДОМОСТІ З ТОЧКИ ЗОРУ НАУКИ І ФІЛОСОФІЇ

Проблема свідомості одна з найскладніших і недостатньо досліджених проблем сучасної науки:

1. Ця проблема багатогранна, різноаспектна. Її вивчають психіатрія, нейрофізіологія, психологія, біологія, логіка, релігія, філософія, антропологія, кібернетика тощо.
2. Свідомість – специфічний об'єкт пізнання, котрий не піддається безпосередньому експериментуванню: процес виникнення свідомості, її утворення, не фіксується ніякими приладами. Можна під мікроскопом розглядати будь-яку клітину мозку, але акти свідомості залишаються невловимими.

3. У дослідженні проблем свідомості за багато суб'єктивного в оцінці різних її аспектів.

Наприклад, у психіатрії визначено критерії оцінки психічних аномалій, за якими фахівці відрізняють хворих людей від здорових. Такими критеріями є: прямолінійність, чудакуватість, в'ялість, загострене почуття справедливості, невдоволеність, прожерливість, брутальність, неохайність, роздратованість, образливість, вередливість, почуття неповноцінності, поява особливого інтересу до релігії та філософії. Такі критерії надають психіатрам широкі можливості для зловживання, оскільки діагноз, котрий вони ставлять хворому, залежить від їх суб'єктивної оцінки та тлумачення.

Психіатр С. Грузман у статті «Вторгнення в мозок» наводить такий характерний приклад: «У 1971 році, працюючи в одній з провінційних психіатричних лікарень України, я запропонував трьом своїм колегам оцінити текст, в якому були, зокрема, такі слова: *... так як природа поклала, щоб система небесних тіл не зрослась у суцільну масу..., а була живим виразом розуму і її власним відображенням, то тут народжується не реальне тіло, а лише ідеальне, тобто виникає квадрат з криволінійного руху і тіло, в котре убирається лінія Планетної системи, є не чим іншим як площиною, що описується небесними тілами в їх круговому русі...* Всі троє відповіли однозначно, що автор цих слів шизофренік. Цей діагноз мої колеги, котрі вважалися добрими фахівцями, поставили Гегелю. Так вони оцінили уривок з його філософської дисертації, передрукований на машинці». Не випадково, психіатрія, маючи такі критерії оцінки психічного стану людини, у тоталітарній державі використовувалась як засіб придушення інакодумства, невдоволення людей існуючими порядками.

Свідомість з точки зору науки і філософії:

- ✓ Продукт людського мозку як високоорганізованого матеріального утворення.
- ✓ Вища форма відображення дійсності.
- ✓ Їй передують більш прості форми відображення.
- ✓ Не має свого змісту, котрий не був би взятий з об'єктивної дійсності.
- ✓ Не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям.
- ✓ Детермінована біологічно, генетично.
- ✓ Зумовлена соціально – детермінована суспільними відносинами.

Однак ми не знаємо про свідомість головного, – яка природа мозку, якого він походження – земного чи неземного; як і не знаємо того, як виникло життя на Землі і як виникла сама людина. Все це залишається таємницею. Є лише гіпотетичні уявлення.

Щодо мозку людини, як матеріального носія свідомості, то є версія, що він інопланетного походження (результат схрещування інопланетянина з істотою на Землі – гіпотеза сучасного німецького вченого Вайнбахера).

Дві найбільш відомі концепції розглядають філософську проблему свідомості.

Перша, матеріалістична, прагне з'ясувати сутність, особливості, природу та походження явища.

Друга, феноменологічна, ідеалістична – констатує те, що свідомість унікальний феномен, але залишає поза увагою з'ясування її сутності, природу та походження.

Феноменологічний напрям: Гуссерль, Гегель.

Феноменологія – вчення про єдине у своєму роді, неповторне. Цим неповторним, на думку філософів, є феномен людської свідомості.

Феномен (з грецької) – явище, єдине, унікальне, неповторне.

Під свідомістю феноменологія розуміє «чисту» свідомість, абстрактну, відірвану від людини, незалежну від неї. Нібито є свідомість сама по собі та є людина, яка цієї свідомості не має.

Гегель: феномен свідомості є виявом абсолютного духу, незалежного від людини; праця «Феноменологія духу».

Гуссерль: свідомість саме є унікальним феноменом, незалежним від людини та її суспільного середовища. Філософія може бути зрозумілою як «строга наука», лише тоді, коли вона своїм предметом має таку «чисту» свідомість.

Однак при цьому поза увагою феноменології залишаються питання: що таке свідомість, що вона відображає, яке її походження, генеза, біологічні та соціальні передумови тощо.

Послідовники Едмунда Гуссерля: Елізабет Штрекер, Макс Шеллер, Роман Інгарден та ін.

Близька до матеріалістичної концепції свідомості точка зору відомого французького філософа, вченого і богослова Тейяра де Шардена (1881 – 1955): людина, її свідомість, як феномени, є складовими частинами еволюційного

розвитку, вони виникають природним шляхом. Відкидав старозавітний міф про створіння Богом першолюдини – родоначальника всього людства.

Сама матерія є «матрицею», на якій формується духовне начало, притаманне всьому сутнісному, властиве навіть молекулі.

У живій природі свідомість набуває психічної форми, у людини духовне начало стає «самосвідомістю», бо людина «знає, що вона знає».

Еволюційна система Шардена: «попереднє життя», «життя», «феномен людини». Перший етап – еволюція хімічних елементів і галактик, утворення складних молекул і перших форм життя; другий етап – виникнення живого, біосфери, розвиток усіх форм живих організмів, у тому числі й людини; третій етап – розвиток людини, її свідомості, історичний поступ людства до наших днів. У цей період здійснюється формування «єдиного людства» зі сферою «духу» або «ноосферою», через яку можливий вихід людини, як унікального феномена, до «наджиття», «універсуму», до «крапки Омеги», якою Тейяр де Шарден символічно позначив Ісуса Христа. Еволюція людини є способом її єднання з Всесвітом, виходом за межі свого «Я» для долучення до Христа, котрий втілений у Всесвіті.

Релігійна точка зору на проблему свідомості: божественне походження свідомості: «свідомість дав людині Бог».

Папа Іоанн Павло II: «еволюція людини – це щось більше ніж гіпотеза... Тіло людини земного походження. Творінням Господа є не людське тіло, а людський дух».

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Свідомість як реальність.
2. Структура свідомості.
3. Свідомість як вища форма відображення дійсності.
4. Роль мови та спілкування у формуванні свідомості.
5. Свідомість – властивість високоорганізованої матерії.
6. Проблема свідомості з точки зору науки і філософії.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІДОМОСТІ

Мета: Розкриття сутності категорії «свідомість», аналіз структури свідомості, різноманітність підходів до проблеми свідомості з точки зору науки і філософії.

Ключові поняття та терміни: Свідомість, реальність, структура свідомості, підсвідоме, надсвідоме, несвідоме, відображення дійсності, мова, мовлення, мислення, індивідуальна свідомість, колективна свідомість, високоорганізована матерія, діяльність людини.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає філософське розуміння свідомості як особливої реальності?
2. Які основні елементи входять до структури свідомості?
3. Чому свідомість вважають вищою формою відображення дійсності?
4. Як мова впливає на формування та розвиток свідомості?
5. Яку роль відіграє спілкування у становленні індивідуальної та колективної свідомості?
6. Чому свідомість розглядають як властивість високоорганізованої матерії?
7. Які наукові підходи існують до пояснення природи свідомості?
8. Як філософія трактує проблему походження та сутності свідомості?
9. У чому полягає взаємозв'язок між свідомістю та діяльністю людини?
10. Які сучасні дискусії точаться навколо проблеми свідомості у науці та філософії?

Відкоригуйте орієнтири-відповіді*

1. Свідомість як реальність – це особлива форма існування психічного життя людини, яка відображає світ і регулює діяльність.
2. Структура свідомості включає знання, емоції, волю, самосвідомість, цінності та установки.
3. Свідомість як вища форма відображення дійсності полягає у здатності людини не лише сприймати, а й осмислювати, узагальнювати та творчо перетворювати реальність.
4. Роль мови – мова є засобом формування думок і передавання досвіду, без неї неможливий розвиток свідомості.

5. Роль спілкування – через взаємодію з іншими людьми формується соціальний досвід, який є основою свідомості.
6. Свідомість як властивість високоорганізованої матерії – вона виникає на певному рівні розвитку мозку та суспільних відносин.
7. Наукові підходи – біологічний (нейрофізіологія), психологічний (психіка і поведінка), соціологічний (суспільні процеси).
8. Філософські підходи – матеріалістичний (свідомість як продукт матерії) та ідеалістичний (свідомість як первинна сутність).
9. Взаємозв'язок свідомості та діяльності – свідомість спрямовує діяльність, а діяльність формує й розвиває свідомість.
10. Сучасні дискусії – питання штучного інтелекту, природи самосвідомості, співвідношення мозку і свідомості, межі пізнання.

Тезисне конспектування

Свідомість – вища інтегруюча форма психіки, тому що ...

Джерела свідомості: 1) ..., 2) ..., 3) ..., 4) ...

Властивості свідомості: ідеальність, інтенційність, ідеаторність.

Ідеальність означає...

Інтенційність – це ...

Ідеаторність свідомості – це ...

Самосвідомість – це ...

Несвідоме – це ...

Роль мови у формуванні свідомості полягає в ...

Структура свідомості має такий вигляд: ...

Свідомість і мозок пов'язані ...

Завдання для самостійної роботи

Опрацювати текст і визначити роль мови та спілкування у формуванні свідомості (зробити доповнення й висновки)

Мова має таке ж давнє походження, як і свідомість. У тварин немає свідомості в людському розумінні слова. Немає в них і мови, рівної людській. Та незначна інформація, що тварини мають повідомити одне одному, може бути повідомлена й без мови. Мова тварин ніколи не досягає у своїй функції акту визначення деякого абстрактного змісту як предмет спілкування. Змістом спілкування тварин завжди є наявна на даний момент ситуація.

Людська ж мова відірвалася від своєї ситуативності, і це за своєю суттю було подібно «революції», що породила людську свідомість і зробила зміст мови ідеальним, опосередковано відтворюючим об'єктивну реальність.

Сутність мови виявляється в її двоєдиній функції: служити засобом спілкування і знаряддям мислення.

Мова як символ нашого життя. Мова – це знакова система, яка використовується для цілей комунікації і пізнання.

Структурними одиницями мови є слова і речення, складені з них тексти. Кожне слово, кожне речення, кожен текст завжди на щось вказує, тобто є знаком, причому найчастіше досить складним. Складний знак – це символ. Мова – це символ усього нашого життя, немає нічого в нашому житті, що могло б приховатися від мови.

Життєнаповненість мови дивує й навіть вражає. Здається, мова вміє все: гриміти, пестити, цінувати, посміюватися і сміятися. Дійсно, мова – символ нашого життя, результат постійно відновленої творчості як народу в цілому, так і кожної людини. Вважається, що зараз на Земній кулі існує понад 2500 різних природних мов, тобто мов, що виникли в процесі спілкування націй, народів, соціальних груп людей. А число штучних мов (мов математики, логіки, програмування) взагалі важко перерахувати. Для сучасної філософії мова – одна з найважливіших тематик.

Мова – це система змістовних значущих форм. Свідомість і мова утворюють єдність: у своєму існуванні вони невіддільні одне від одного так, як внутрішньо, логічно оформлений ідеальний зміст невіддільний від своєї зовнішньої матеріальної форми. Мова є безпосередньою дійсністю думки, свідомості. Вона бере участь у процесі розумової діяльності як її почуттєва основа або знаряддя. Свідомість не тільки виявляється, а й формується за допомогою мови. Зв'язок між свідомістю і мовою не механічний, а органічний, їх не можна відокремити один від одного, не руйнуючи того чи іншого.

За допомогою мови відбувається перехід від сприйняття і уявлень до понять, протікає процес оперування поняттями. У мові людина фіксує свої думки, почуття і завдяки цьому має можливість піддавати їх аналізу. Мова і свідомість – єдині. У цій єдності визначальною стороною є свідомість, мислення: будучи відображенням дійсності, вона утворює форми та диктує закони свого мовного буття. Але єдність – це не тотожність. Обидві сторони цієї єдності відрізняються одна від одної: свідомість відбиває дійсність, а мова позначає її та виражає в думці. Мова – це не мислення, інакше найбільші базіки повинні були б бути найбільшими мислителями.

Мова і свідомість утворюють суперечливу єдність. Мова впливає на свідомість: її історично сформовані норми, специфічні в кожного народу, у тому самому об'єкті відзначають різні ознаки. Однак залежність мислення від мови не є абсолютною.

Практичне призначення мови. Мова необхідна не тільки для пізнання, а й для дії. Ми звикли вважати, що практика людини додає справжній зміст нашим словам, показує, що в них істинного й помилкового. Але тут буде справедливим й зворотне співвідношення: практика «запускається» завдяки прийнятому рішенню, а на ньому завжди є відбиток мови. У сучасній філософії досить часто озвучується така думка: не можна жорстко розводити мову та практику, вони наскрізь пронизують одне одного.

Практична функція мови міститься у забезпеченні успіху практики. Одним з найважливіших призначень мови є забезпечення успішної комунікації людей. Мовна комунікація (зв'язок) припускає встановлення контакту між людьми, розвиток здатності взаєморозуміння. Як відомо, процес мовної комунікації є досить складним. Мовне розуміння вимагає погодженості мови того, хто говорить, з мовою того, хто слухає. В одному випадку люди розуміють один одного з півслова, в іншому – розуміння настає після діалогу, дискусії, взаємного «притирання».

Сучасна філософія наскрізь насичена увагою й любов'ю до мови.

Тестові завдання 12

1. *Яке з наведених положень найповніше відображає ідею про джерела свідомості в матеріалістичній онтології?*

- A. Свідомість породжується безпосередньо фізичними властивостями окремих молекул;
- B. Свідомість виникає як якісна властивість складної організації матерії внаслідок її історичного розвитку;
- C. Свідомість є первинною субстанцією, з якої походить матерія;
- D. Свідомість – продукт соціальної конвенції і не має біологічного підґрунтя.

2. *Назвіть і коротко охарактеризуйте три основні властивості свідомості, які дозволяють відрізнити її від простих форм відображення (наприклад, подразливості) (питання відкрите).*

3. У структурному підході до свідомості виділяють рівні або компоненти. Який набір компонентів найчастіше вважають базовим для аналітичної структури свідомості?

- A. Сенсорний рівень; перцептивно-когнітивний; мотиваційно-афективний; рефлексивно-рефлексивний.
- B. Фізичний, метафізичний, трансцендентний.
- C. Біологічний, соціальний, божественний.
- D. Атомарний, молекулярний, квантовий.

4. Яке з наведених тверджень найкраще відображає тезу про свідомість як «вищу форму відображення дійсності» у діалектичному матеріалізмі?

- A. Свідомість відображає дійсність безпосередньо і без похибок.
- B. Свідомість є специфічною формою відображення, що дозволяє не лише відтворювати факти, а й абстрагувати, узагальнювати і прогнозувати.
- C. Свідомість – це ілюзія, яка не має відношення до відображення.
- D. Свідомість існує незалежно від матерії і відображає ідеї.

5. Наведіть аргумент проти редукціоністської тези, що свідомість повністю зводиться до нейрофізіологічних процесів, і запропонуйте контр-аргумент матеріаліста. Питання ситуаційне, відкрито-аналітичне.

6. Яке твердження найточніше відображає позицію про свідомість як властивість високоорганізованої матерії?

- A. Будь-яка організована система має свідомість у повному обсязі.
- B. Свідомість виникає лише при певному порозі складності і специфічних організаційних властивостях (наприклад, інтеграції інформації).
- C. Свідомість не пов'язана зі складністю, а з наявністю душі.
- D. Свідомість – випадкова епіфеноменальна властивість без причинного впливу.

7. Яка з наведених проблем є ключовою при науковому вивченні свідомості?

- A. Визначення нейронних корелятів свідомості.
- B. Пояснення суб'єктивної якості переживань.
- C. Розробка методів об'єктивної інтерсуб'єктивної верифікації.
- D. Усі перелічені.

8. Порівняйте дві підходи до проблеми «первинності» буття чи свідомості – фізикалізм і ідеалізм – і вкажіть, які емпіричні або логічні аргументи зазвичай наводять прихильники кожного підходу. Питання аналітично-порівняльне, відкрите.

9. Теорія інтеграції інформації (ТІІ) пропонує кількісну міру свідомості N . Яке філософське запитання виникає при інтерпретації N як показника свідомості?

- A. Чи корелює N з інтелектом.

В. Чи має N онтологічний статус (чи означає високий N реальну феноменальну якість).

С. Чи можна обчислити N для неживих систем.

Д. Чи залежить N від температури.

10. Сформулюйте коротку методологічну програму дослідження проблеми свідомості, яка поєднує філософський аналіз і емпіричні методи нейронаук; вкажіть принаймні три взаємодоповнювальні етапи. Питання синтетичне, відкрито-практичне.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кісіль З., Швець Д. Психологія суспільної свідомості: Навчальний посібник у схемах, таблицях, коментарях. Одеса: Видавництво ОДУВС, 2023. 139 с.
2. Конверський А. Критичне мислення. Підручник. К.: Центр навчальної літератури, 2024. 386 с.
3. Сет, Еніл. Бути собою. Нова наука про свідомість; пер. Г. Шпак. К.: Наш формат, 2025. 320 с.
4. Філософія: словник термінів та персоналій / В. Бліхар, М. Козловець, Л.Горохова, В. Федоренко, В. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.

ТЕМА 13

ДІАЛЕКТИКА ЯК ВЧЕННЯ ПРО РОЗВИТОК

Діалектика як розділ сучасної філософії
Закони діалектики
Категорії діалектики

ДІАЛЕКТИКА ЯК РОЗДІЛ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Діалектика як найважливіша складова сучасної філософії намагається дати відповідь на такі питання:

- чи розвивається світ й якщо розвивається, то як іде процес розвитку?
- чи всі зміни в ньому неповторні, чи є в ньому такі, котрі обов'язково повторюються?
- які є джерела розвитку, його механізм та основна спрямованість?

Діалектика містить у собі вчення про загальний зв'язок явищ і їхній розвиток, протиріччя буття й мислення, взаємний перехід кількісних і якісних змін, перерви поступовості, стрибки, заперечення заперечень тощо.

Діалектика має тривалу історію, сягаючи коренями в часи античності, але у XIX ст. ніби заново відкривається вже в ідеалістичній формі у працях представників німецької класичної філософії І.Канта та Г. Гегеля.

Термін «діалектика» у школі Сократа-Платона означав уміння вести бесіду так, щоб розкрити протиріччя в судженнях опонента й знайти таким шляхом істину. У такому підході містився зародок сучасного розуміння діалектики як вчення, що розглядає матеріальний світ і світ ідей у русі, протиріччях, розвитку.

Діалектика як вчення про розвиток розглядає три кола проблем:

(1) особливості розвитку як такого: що відрізняє розвиток від всяких інших типів змін; (2) джерело розвитку; (3) форми розвитку.

Діалектика є не тільки наукою, розділом філософії, а й методом пізнання світу.

Метод пізнавальної діяльності – спосіб досягнення певних результатів у пізнанні світу.

Метод пізнання задається об'єктом дослідження, його особливостями: пізнані закономірності руху й розвитку дійсності складають об'єктивну сторону методу, а виникаючі на їх основі прийоми, способи та форми дослідження – суб'єктивну.

Самі по собі об'єктивні закони не складають методу. Ним стають вироблені на основі даних законів прийоми та способи дослідження дійсності й одержання нових знань.

Єдність світу припускає існування загальних прийомів і способів пізнання, загальних методів. Таким загальним методом і є діалектика. Якщо діалектику як науку, як загальну теорію розвитку ми використовуємо для пояснення якихось явищ, то для одержання нових знань ми використовуємо її як метод пізнавальної діяльності.

Однак в історії розвитку філософського методу, крім діалектичного, існує й інший альтернативний метод – метафізичний.

Метафізика – вчення, що розглядає світ несуперечливим, незмінним у своїй основі, а предмети та явища в ньому – поза зв'язком одне з одним. Рух і розвиток метафізики зводять найчастіше до суто кількісних змін. З цього погляду метафізика як метод становить антидіалектику. Їхня протилежність простежується в таких напрямках:

1. Для діалектики світ становить єдине взаємозалежне ціле, для метафізики – речі ізольовані, відірвані одне від одного, існують поза зв'язками та відносинами між собою.
2. Із діалектичної точки зору світ знаходиться в постійному русі та розвитку, метафізика ж або заперечує розвиток, або спрощує його, зводячи, зокрема, до коловороту.
3. Діалектика вбачає джерело руху та розвитку в самому предметі, у його внутрішніх протиріччях, метафізика – у зовнішніх факторах, що знаходяться поза предметами та речами, вважаючи їх внутрішньо несуперечливими, й у результаті найчастіше приходять до ідеї першопоштовху.

Виділяються два основних принципи діалектики:

(1) загальний зв'язок і (2) розвиток.

Сутність принципів діалектики. (Під філософськими принципами розуміється сукупність найбільш загальних вихідних посилянь, основних ідей, що характеризують розуміння світу.)

Принцип загального зв'язку є основним у діалектичному погляді на світ. Про це свідчить вся історія розвитку діалектики.

Виділяються різноманітні види зв'язків. Класифікація їх будується або за формами руху матерії, або за формою та характером вияву: прямі й опосередковані, внутрішні та зовнішні, функціональні й генетичні.

З погляду діалектики, речі не просто співіснують між собою, а впливають одне на одне, причому в процесі взаємодії виявляються їхні властивості. Тільки

визначена система взаємодії певної речі з іншими речами робить її тим, чим вона є. Зміна системи взаємодій змінює й саму річ.

Принцип детермінізму – визнання об'єктивного закономірного взаємозв'язку та взаємозумовленості явищ світу. Ядром цього принципу є поняття причинності, тобто такого зв'язку, за яким одне явище (причина) за певних умов з необхідністю породжує інше (наслідок).

Існують різні способи та форми об'єктивної детермінації явищ: зв'язок випадкового та необхідного, можливого та дійсного, безкінечного та кінцевого, визначеного та невизначеного тощо. (Докладніше у категоріях діалектики.)

Визнання взаємозв'язку всіх сторін кожного явища та речі визначає системний підхід до об'єктів.

З погляду діалектики, кожна річ становить цілісну систему зв'язків і відносин між елементами, що характеризується цілою низкою властивостей:

- системі як цілому притаманні нові властивості порівняно з властивостями елементів, що її складають;
- визначити характеристики елемента можна тільки тоді, коли він розглядається як частина цієї системи, тому що за межами цієї системи він їх втрачає;
- певна система зумовлена своєю чергою елементами, що її складають;
- між елементами системи існують відносини взаємозалежності та супідрядності, при тому система характеризується зв'язками різного роду: генетичними, функціональними тощо;
- у системі виділяється визначальний тип зв'язку, що утворює її структуру, що забезпечує стійкість цієї системи.

Система – це динамічне утворення, що характеризується єдністю протилежностей – сталістю і мінливістю.

Не можна складні, багаторівневі зв'язки предметів та процесів подати у вигляді простого лінійного причинно-наслідкового ряду. Наприклад, в історичний розвиток втягується відразу все суспільство як ціле, а не тільки його частини (економіка, різні шари населення тощо).

Діалектико-матеріалістичне, діалектико-ідеалістичне або метафізичне розуміння зв'язку й системності відрізняються одне від одного.

Ідеалістична діалектична філософія: Г. Гегель виходив з потойбічної сутності – абсолютної ідеї.

Метафізичний матеріалізм (XVII-XVIII ст.): зв'язок явищ тільки в деяких сферах природи, а носіями цих зв'язків поставали «невагомні» складові, наприклад, флогістон, що забезпечує горіння, теплород, що передає теплоту. Універсальним, загальним зв'язком вважався тільки зв'язок, що здійснювався за законами механіки. Ця історична обмеженість була зумовлена рівнем розвитку науки того часу, що поки не давала матеріалу для того, щоб розглядати зв'язок як єдиний світовий процес. Хід дослідження метафізики йшов від частини до цілого, яке розглядалося як проста, механічна сума частин, допускався тільки один вид домінування – цілого над частиною. Наприклад, у вченні про суспільство в якості вихідних бралися знання щодо окремого індивіда, його незмінної природи. Проте, щоб пізнати частину, треба пізнати ціле, тобто суспільство, що становить упорядковану цілісну систему, суспільно-економічну формацію зі своїми законами виникнення та функціонування.

Діалектико-матеріалістична філософія, а саме вчення про суспільно-економічну формацію як про складну систему, що саморозвивається, докорінно змінило методологію соціально-історичного пізнання. Об'єктом пізнання стали не ізольовані явища, а цілісні системні утворення, кожне з яких має свої закони існування та розвитку. Звичайно, системний підхід ускладнює процес пізнання, тому що предмет розглядається багатобічно, але тільки так і можна розкрити об'єктивні закони його розвитку.

Принцип розвитку впливає з загального зв'язку явищ. Рух не є однорідним процесом. У ньому виділяють три типи руху: рух від нижчого до вищого, по висхідній лінії; рух по спадній лінії; рух по колу, циклічний.

Як же співвідносяться рух і розвиток? – Тут у сучасних філософів немає єдності. Одні вважають, що розвиток є окремим випадком руху, одним з його видів. Але тоді як бути з усезагальністю та абсолютністю розвитку? - Очевидно, ці основні характеристики матерії не можна розглядати з позиції підпорядкованості одного іншому.

Які риси характеризують розвиток? - передусім характеризується невіддільністю від руху, зміни. Але це не окремі зміни, а система зміни в структурі, у якості. Тому першою ознакою у визначенні розвитку є *якісна зміна*. По-друге, ці зміни не разові, а комплексні, для них характерна *незворотність процесів*. Розвиток – особливого роду *зв'язок станів*, що має певну спрямованість.

Розвиток є цілеспрямованою, незворотною, якісною зміною об'єкта; становить складний процес взаємозв'язку однолінійності та багатолінійності, прямолінійності та зигзагоподібності, ліній, що здіймаються та спадають тощо.

Але основними напрямками розвитку будуть *прогрес*, *регрес* і *однорівневий розвиток*.

Прогрес – розвиток системи від нижчого до вищого, підвищення рівня організації.

Регрес – пов'язаний зі зниженням рівня організації, рухом системи від вищого до нижчого.

Прогрес відносний, бо вимагає «системи відліку». Тому одне й те ж явище може бути одночасно прогресивним в одному відношенні та регресивним в іншому.

Прогрес нерозривно пов'язаний зі регресом, оскільки висхідна галузь розвитку предмета рано чи пізно переходить у спадну. Прогрес у загальному може сполучатися з тимчасовим відкотом назад, наприклад кризою.

Діалектика як наука – складна система, елементами якої постають її принципи, закони і категорії, які тісно пов'язані між собою.

Діалектика озброює окремі науки методологічними принципами, які впливають з основних принципів діалектики. Це такі принципи:

- об'єктивності: вимагає, щоб у процесі діяльності люди не підмінювали об'єктивну реальність своїми суб'єктивними гадками, що не відповідають їй;
- загального зв'язку: вимагає всебічного розгляду предметів, процесів та явищ зі врахуванням усіх їхніх опосередкувань;
- розвитку, відповідно до якого необхідно з'ясувати причини виникнення, становлення всього суцього;
- конкретно-історичного підходу до аналізу речей, тобто обліку умови, часу і місця, у яких відбувається те чи інше явище;
- виділення основної ланки у ланцюгу подій: вимагає виділення основних напрямів у процесі людської діяльності.

Ці принципи є базовими у діалектичному стилі мислення дослідника.

ЗАКОНИ ДІАЛЕКТИКИ

Завданням пізнання є дослідження природи та суспільства як закономірного процесу руху та розвитку, виділення чогось загального, істотного, характерного для більш-менш великої групи явищ або для усіх форм руху матерії. Це загальне, істотне, необхідне знаходить своє вираження у законах. Закони науки з більшою або меншою точністю відображають закони природи та суспільства, мислення.

Закон – стійкий, загальний, істотний, необхідний, повторюваний зв'язок явищ природи і суспільства.

У діалектиці виділяють *три основних закони*: єдності та боротьби протилежностей, взаємного переходу кількісних і якісних змін, заперечення заперечення.

Ці закони є основними, оскільки виражають найбільш істотні сторони розвитку: його джерело, взаємини між формами розвитку та його основну спрямованість. (Як і кількість категорій, число основних законів діалектики не може бути обмеженим.)

Закон єдності та боротьби протилежностей розкриває джерело розвитку та руху, а отже, вважається суттю, ядром діалектики. Найважливіші категорії, якими оперують, розглядаючи даний закон: тотожність, розходження, протилежності, протиріччя.

Усім предметам та явищам навколишнього світу властива відносна стійкість, визначеність, інакше вони просто не існували б. Цей момент сталості, стійкості, єдності, різноманіття та безперервності відображається в категорії «тотожність». Разом із тим кожен предмет, явище знаходяться у постійному русі, зміні. Формула Геракліта («В одну й ту ж річку не можна ввійти двічі») якраз і виражає плинність, рухливість, мінливість, неповторність предметів та їхнє розходження. З погляду діалектики в реальному житті немає абсолютного розходження, як немає й абсолютної плинності. Ці поняття існують тільки в мисленні, як, наприклад, поняття абсолютно чорного тіла.

У дійсності *тотожність і розходження* взаємозалежні й переплітаються, тому в реальності кожна річ не тільки дорівнює, тобто тотожна сама собі, а й різна одночасно. Наприклад, будь-який рослинний чи тваринний організм кожен мить змінюється, по-перше, тому, що він безупинно засвоює одні й виділяє інші речовини, по-друге, через те, що фізіологічні процеси, що відбуваються в ньому,

істотно змінюють внутрішні характеристики самого організму. У неорганічній природі все також перебуває в стані безперестанних механічних, електричних, хімічних змін, починаючи від мінералів і закінчуючи всією Землею. Отже, будь-який об'єкт зберігає до пори до часу низку своїх характеристик (у цьому відношенні він тотожний самому собі) й одночасно втрачає низку інших характеристик та здобуває нові (в цьому виявляється його відмінність від самого себе).

Стійкість і мінливість (тобто тотожність та розходження) протистоять одне одному в предметі як дві протилежні сторони, що входять у цю єдність.

Кожен предмет – це *єдність протилежностей*. Так, живий організм містить у собі мінливість і спадковість, асиміляцію і дисиміляцію, електрику характеризують позитивно і негативно заряджені частки, продуктивні сили й виробничі відносини постають як сторони способу виробництва. В усіх цих явищах одна протилежність не існує без іншої й у той же час заперечує іншу. За порушення їхньої єдності предмет або руйнується або перетворюється на нову річ. Протилежні сторони предметів зумовлюють один одного, а, взаємодіючи, утворюють протиріччя.

Протиріччя – визначений тип взаємодії протилежних сторін, властивостей, тенденцій у предметах і між ними. Протиріччя закладені у самій сутності речей, тому є формою вияву активності матерії.

Діалектичне протиріччя становить складну динамічну систему, у якій можна виділити елементи: взаємовизначення протилежностей; взаємопроникнення; взаємовиключення.

Взаємовизначення та взаємопроникнення означають єдність протилежностей, які виражають стійкість об'єкта.

Взаємовиключення – «боротьбу», внутрішню напруженість у предметі та потребу в руйнуванні протиріч. Однак ці два моменти займають різне положення в структурі протиріччя.

Єдність протилежностей тимчасова, минуша, відносна як їхній збіг, рівність, а боротьба – абсолютна як абсолютний процес розвитку й руху.

Отже, момент, коли існує дана єдність протилежностей – це час відносного спокою, коли між протилежними сторонами, тенденціями зберігається момент рівноваги, коли нові тенденції ще не настільки вирости й зміцнилися, щоб побороти свою протилежність.

З погляду діалектики протиріччя носять загальний характер. Предмет можна уявити у вигляді системи протиріч, що поділяються на внутрішні та

зовнішні, істотні та несуттєві, основні та неосновні. Отже, розвиток об'єктивної реальності та пізнання іде через роздвоєння єдиного на протилежні сторони, які взаємодіють одна з одною, і ця взаємодія рухає та розвиває предмет.

У фізичній формі руху матерії чинність закону постає у вигляді протиріч притягування та відштовхування, асоціації та дисоціації, впорядкування – хаотичності, дії та протидії часток тощо. У хімічній формі руху при збереженні цих протилежностей на перший план виходять протиріччя стійкості та мінливості, асоціації та дисоціації атомів. У біологічній формі руху – це протиріччя асиміляції та дисиміляції, спадковості та мінливості. У соціальній формі руху – протиріччя виробництва та споживання.

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін показує внутрішній механізм руху та розвитку речей, з чого починається їхня зміна та як вона відбувається. Розкриває характер процесу розвитку, шляхи та форми переходу від старого до нового через категорії «якість», «кількість», «міра». Кожен предмет має свою специфіку, певними особливостями відрізняється від інших предметів. Ці відмінності можуть бути або кількісними, або якісними.

Якість – сукупність властивостей, ознак, що належать речам, явищам, виражають відносну стійкість предмета, його відмінність від інших предметів. Це те, що робить річ саме даною річчю. Якість відмежовує одну річ від іншої, один клас речей від інших. Г. Гегель визначив якість як внутрішню визначеність речі, тотожну своєму буттю. Якості об'єктивні, тобто існують незалежно від нашої свідомості, вони об'єктивно властиві предметам і явищам.

Протилежна якості категорія – кількість. Кількість, за Г. Гегелем – визначеність речі, що байдужа до свого буття, зовнішня визначеність. Це означає, що кількісні характеристики, змінюючись до визначених меж, не змінюють буття речі. Справді, вода залишається рідиною від 0°C до 100°C, зберігаючи свою якісну визначеність як води, на відміну від льоду або пари. Розходження тут постають у кількісному вигляді.

Кількість – вираження однорідності речей, їхньої подібності та подоби характеризує величину, ступінь розвитку даної якості. Кількість виражається числом, обсягом, величиною, показує інтенсивність протікання процесу тощо. Кількість є найважливішою характеристикою предметів і явищ, що особливо яскраво видно з Періодичної системи хімічних елементів Д. Менделєєва, де кількісна характеристика хімічних елементів (число протонів в атомному ядрі) є найважливішою для визначення місця елемента в системі та його ключових характеристик.

Якість і кількість – діалектично пов'язані між собою як дві протилежні сторони предмета. Як будь-які діалектичні протилежності, вони одночасно заперечують і зумовлюють одна одну. Якісна визначеність речі не існує без кількісної і навпаки. Ця єдність знайшла своє відображення в понятті міри.

Міра – єдність якості та кількості, той кількісний інтервал, усередині якого зберігається дана якість.

Була введена Г. Гегелем: безупинні кількісні зміни, досягаючи визначеної межі, тобто границі міри, викликають перерву та стрибок, у результаті яких існуючий до цього предмет зникає й виникає новий, на зміну попередньої якості приходять нова.

Важливість відкриття Гегелем даного взаємозв'язку добре виявляється, зокрема, в аналізі атомних перетворень. Так, радій-226 при кімнатній температурі – білий або сріблясто-білий метал, у якому постійно відбуваються кількісні зміни: він безупинно випускає альфа-промені, ядра гелію, у результаті чого його атомна вага знижується. Коли ця вага досягає величини 222, відбувається порушення міри, якісна зміна, й радій перетворюється у газоподібний радон, фізичні та хімічні властивості якого інші, ніж у радію. Так само відбувається й з перетвореннями інших радіоактивних елементів.

Поняття міри широко використовується в теорії природних і технічних систем, що розвиваються. Вчені, що займаються кібернетикою, зокрема Д.Нейман, довели, що існує критичний рівень складності системи, при досягненні якого поведінка її якісно змінюється.

Як же відбувається розвиток з погляду даного закону? Процес розвитку предмета здійснюється у вигляді кількісних і якісних змін: кількісні зміни, коли вони досягають межі міри, порушують її, викликають корінні, якісні зміни; стара якість зникає, й на зміну їй приходять новий предмет зі своєю особливою, якісною і кількісною визначеністю.

Закон цей носить загальний характер, діючи в природі, суспільстві та мисленні. У неживій природі цей закон найбільш яскраво виявляється у хімії. Наприклад, СО – чадний газ, СО₂ – вуглекислий газ різко відрізняються один від одного кількісним складом. N₂O – звеселяючий газ, N₂O₅ – азотний ангідрид, тверда речовина – різниця якісна. У суспільному житті закон найбільш чітко виявляється у зміні формацій у результаті росту продуктивних сил і зміни виробничих відносин.

Закону підкоряється й розвиток людської думки. Так, з історії фізики відомо, що коли її прогрес впритул підвів до необхідності створення теорії відносності, до цього відкриття незалежно один від одного наблизилися кілька вчених: Анрі Пуанкаре, Поль Ланжевен і Альберт Ейнштейн. Якби її не відкрив А. Ейнштейн, який раніше за інших зрозумів необхідність перегляду традиційних фізичних теорій, то її б створили інші вчені, можливо, пізніше й в іншій формі. Це визнавав і Ейнштейн, тому що ідея вже жила в повітрі.

Перехід кількісних змін у якісні супроводжується й зворотним процесом: нова якість породжує нові кількісні зміни. Тому ми говоримо про взаємний перехід кількісних змін і змін якісних. Сам перехід від старої якості до нової, на відміну від кількісних змін (безперервності), здійснюється завжди у вигляді стрибка, перерви поступовості.

Стрибок – форма переходу до нової якості, розрив лінії кількісних змін. Він готується всім попереднім ходом розвитку й становить закономірну та загальну форму перетворення однієї якості в іншу.

Наприклад, перехід від однієї форми руху до іншої поява життя на Землі, становлення людини тощо. Характер стрибка може бути різним залежно від природи явища й умов, за якими він протікає. Так, вибух атомної бомби та розпад урану за природними умовами становлять два різних види стрибка. У всьому різноманітті стрибків, як правило, виділяють два їхні види. Перші – різкі, бурхливі стрибки, під час яких відбувається перетворення старої якості на нову практично одномоментно, відразу. Так відбувалося утворення Всесвіту після Великого вибуху, так протікають й хімічні та ядерні реакції, перетворення елементарних часток, на цьому будується й принцип дії лазера. Другі – стрибки у формі поступового якісного переходу окремих сторін предмета в новий стан. Наприклад, подальша еволюція Всесвіту, виникнення життя на Землі, утворення геологічних порід, зміна клітини. Так, стрибок, у результаті якого виникли всі галактики, зірки та планети, займав у ході еволюції Всесвіту, на погляд учених, мільярди років.

Отже, розвиток світу (природних, соціальних явищ і мислення) здійснюється шляхом нагромадження кількісних змін та їхнього переходу в якісні.

Закон заперечення заперечення розкриває напрям і наступність у розвитку й виражає істотні, необхідні зв'язки та відносини між минулим і теперішнім, теперішнім та майбутнім, між етапами розвитку предмета.

Зміст закону розкривається через поняття «заперечення», «діалектичне заперечення», «заперечення заперечення».

Термін «заперечення» уживається не тільки у філософії, а й в інших науках, а також у повсякденному житті. Він означає спростування, а в більш загальному змісті – знищення.

Будь-яка річ, явище рано чи пізно підлягають знищенню, тобто запереченню, яке носить загальний характер. Цей момент визнається всіма філософськими школами. Однак думки діалектиків і метафізиків розходяться.

Діалектика вважає, що основним змістом заперечення є два взаємозалежних моменти: 1) знищення, відмирання старого, віджилого, яке не відповідає новим умовам; 2) у той же час збереження того цінного, позитивного, що було в предметі.

Обидва процеси відбуваються одночасно й зумовлюють зв'язок у розвитку, з одного боку, та самозаперечення речі – з іншого. Збереження старого в новому в «знятому», тобто перетвореному вигляді, виражається через категорію «наступність» (наприклад, наступність у розвитку наукових теорій).

Метафізика розуміє заперечення як просте знищення за принципом «або – або».

У навколишньому світі, звичайно, є і просте знищення, і регрес, і кругообіг.

Просте спостереження демонструє, що в дійсності розвиток не обмежується одним запереченням, а становить цілий ланцюжок заперечень. Так, нове явище, що піддало запереченню старе, з часом теж старіє й своєю чергою заперечується. Явище, що виникає знову, ніби повторює ту чи іншу вже раніше пройдену сходинку.

Зародок людини, наприклад, у своєму розвитку ніби заново проходить основні віхи історії тваринного світу. Механізм переходу від першого заперечення до другого і т. д. у загальному той самий і полягає в його внутрішній суперечливості. Результатом послідовної зміни діалектичних заперечень є поступальний розвиток, тобто збагачення змісту явища, що розвивається, новими якостями.

Повторення пройденого у ході заперечення одних предметів іншими – не випадкове явище, а загальний закон розвитку. Розвиток, що ніби повторює пройдені вже сходинки, але повторює їх інакше, на більш високому рівні (заперечення заперечення), розвиток, так би мовити, за спіраллю, а не за прямою.

Саме спіраль є найбільш адекватною, наочною моделлю прогресивного розвитку. Вона відрізняється від накладання одне на одне кіл тим, що поєднує у собі рух по колу з рухом поступальним. Отже, суть закону полягає в тому, що на вищій сходинці розвитку відбувається ніби повернення до старого, повторення відомих рис, властивостей предмета, але вже в зміненому вигляді.

Чинність цього закону чітко видно в періодичному законі хімічних елементів, у розвитку живих організмів, у їхньому онтогенезі та філогенезі, у суспільному житті – у взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин. Чинність закону заперечення заперечення можна простежити на прикладі теорії світла.

Так, висунута на початку XVIII ст. Ньютоном корпускулярна теорія світла було відкинута в результаті пізніших відкриттів у сфері оптики, де, як уявлялося, цілком затвердилася діаметрально протилежна хвильова теорія світла, що проіснувала до кінця XIX ст.

Пізніше, завдяки теорії квантів Планка та введенню Ейнштейном поняття фотона, відкинуті, здавалося б, раз і назавжди корпускулярні уявлення знову ввійшли в оптику, але вже на новій основі, у поєднанні з ідеєю про хвильову природу того ж світла.

Діалектичне заперечення є передумовою чинності закону, але не воно саме. Заперечення є у всякому процесі перетворення старої якості у нову, навіть там, де цей закон не діє. Наприклад, перетворення води на пару та пари на воду. Тут два заперечення, але повернення в первісний стан не виводить явище на більш високий рівень розвитку, навіть якщо ми десятки разів проведемо ті цикли. Спіралі в цьому процесі немає. Те ж саме при перетворенні фотонів у пари електрон-позитрон і навпаки.

Отже, ланцюжок заперечень ще не надає чинності закону. Сутність закону в переході до більш високої основи, у поверненні назад, у повторенні пройденого, але на новому рівні, тобто ніби за спіраллю.

Так діалектика постає не тільки вченням про загальний, універсальний зв'язок і розвиток, а й науковим методом пізнання, який дозволяє розкривати сутність явищ і процесів.

КАТЕГОРІЇ ДІАЛЕКТИКИ

Категоріями називають основні поняття, що відображають загальні та істотні властивості, сторони, відносини та зв'язки визначених класів явищ. Займаючи важливе місце в структурі всякої науки, вони концентрують у собі та виражають досягнуті знання.

Основні категорії діалектики: одиничне й загальне, причина і наслідок, необхідність і випадковість, зміст і форма, ціле та частина, елемент і структура, сутність та явище, можливість і дійсність.

Філософські категорії позначають сторони, властивості та відносини, що властиві всім формам руху матерії, усім процесам і явищам, тобто вони мають загальний характер. І як усі елементи діалектики, що володіють світоглядними, методологічними, гносеологічними та логічними функціями, вони не тільки концентрують у собі раніше отримані знання, але й постають як знаряддя подальшого пізнання та форм абстрактного логічного мислення. Закони, досліджувані філософією, теж загальні, діють у всіх сферах дійсності, явищах і процесах, мають такі ж функції, як і категорії.

Співвідношення законів і категорій філософії. Тут варто мати на увазі розбіжності між об'єктивними законами та законами науки, що становлять відображення об'єктивних законів, постають ідеальними й відносяться до свідомості. Будучи поняттями, категорії, як і закони науки, теж відносяться до свідомості. Отже, можна сказати, що всі закони та категорії суб'єктивні за формою й об'єктивні за своїм змістом. Велика частина категорій відображає загальне в окремих сторонах та властивостях предметів і процесів. Наприклад, якість, протилежність, зміст, форма тощо. Закони виражають зв'язок між сторонами та властивостями явищ. Деякі категорії теж виражають зв'язок: причинність, протиріччя й ін. Але їхній взаємозв'язок має власне кажучи, характер закону. Окремі категорії надзвичайно об'ємні, вони позначають форми існування матерії, її корінні властивості. Це – «рух», «розвиток», «простір», «час». Категорія «матерія» – гранично широке поняття.

За допомогою категорії виражається зміст та формулювання законів. Тому закони і категорії повинні вивчатися спільно. Розглядаючи той чи інший закон, ми одночасно засвоюємо зміст категорій, що його виражають. А вивчаючи категорії, розкриваємо закони діалектики. Так це відбувається, наприклад, у вивченні категорій «причинність» і «протиріччя». Це може стати ще очевидніше, якщо взяти до уваги, що взаємозв'язок парних, співвідносних категорій точно

відбиває закони діалектики – закон єдності форми та змісту, сутності та явища тощо, які визнаються не основними законами (на відміну від трьох основних законів діалектики).

Одиничне, особливе, загальне. *Окреме* – відносно відособлене утворення – тіло, річ, явище, процес, подія. *Одиничне* – індивідуальні, неповторні риси, властивості окремого. *Загальне* – істотно подібні, однакові, повторювані риси та властивості, які належать всім окремим явищам визначеної групи.

Окреме й одиничне – не одне й те ж. Окреме – річ у цілому, і саме йому належать як одиничні, так і загальні риси. Воно постає єдністю загального й одиничного. Одиничне та загальне складають моменти, сторони окремого. Окреме ж є цілим. Так, кожне дерево каштан є окремим. Йому властиві одиничні риси й ознаки, що властиві тільки цьому дереву й відрізняють його від всіх інших каштанів. Разом із тим кожен окремий каштан має й такі риси, що й у всіх інших каштанів, тобто він володіє і загальними рисами.

Оскільки одиничне та загальне подають у єдності різні сторони, властивості окремого, то ці категорії є протилежностями, які діалектично взаємозалежні між собою. Усяке одиничне так чи інакше є і загальним. Воно безліччю переходів пов'язано з одиничним.

Наприклад, Іван – людина. Іван унікальний, неповторний, хоча б за відбитками своїх пальців. Але він є носієм таких рис, що притаманні всім людям, зокрема конкретному Петру. З іншого боку, усяке загальне є часточкою, стороною одиничного. Поняття «каштан» подає й те, що властиве кожному каштану (вид кори, візерунки листів, генетичний код тощо).

Загальне так само об'єктивне, як й одиничне. Категорія «загальне» може охоплювати більш-менш широкий клас предметів, явищ, тому має різний ступінь спільності. Наприклад, Іван є українцем, слов'янином, людиною, ссавцем, живою істотою, матеріальним утворенням.

Гранично широке узагальнення називається загальним. Одиничне завжди постає в одній якості – як одиничне. А загальне може виступати в двох якостях. А саме воно постає у своїй якості як загальне, стосовно меншої спільності й у той же час виявляє себе як одиничне стосовно більш широкої спільності.

Для позначення цієї діалектики переходу одиничного в загальне і загального в одиничне вводиться категорія «особливе». У такий спосіб особливе відображає взаємозв'язок між одиничним і загальним та їхній взаємний перехід одне в одне. Так, поняття «українець» є загальним стосовно поняття «Іван», але

в той же час поняття «українець» є одиничним стосовно поняття «слов'янин». Тут поняття «українець» є особливим. Варто підкреслити, що *особливе вказує на подібність, коли постає в якості загального і на розходження, коли воно виявляє себе як одиничне*. Тому усяке одиничне є й особливим, але загальне не може бути особливим.

Розглянуті категорії допомагають зрозуміти процеси та явища реальної дійсності та пізнання, зокрема проблеми, пов'язані зі співвідношенням загальних і специфічних законів, загальних законів та особливостей їхньої дії в різних умовах. Прикладом цього є питання про співвідношення загальних для всіх країн законів ринкової економіки та їхнього конкретного вияву й особливості застосування в різних країнах. Загальні закони мають основне, вирішальне значення для становлення нового суспільного ладу, але діють вони в різних країнах з визначеними особливостями, у специфічних формах, тому що суспільно-історичні умови в різних країнах різні. Без використання загальних законів ринкова економіка не складеться. Але при цьому необхідно розкривати та враховувати особливості кожної країни, без чого неминучі серйозні помилки як догматичного, так і волюнтаристського характеру.

Категорії діалектики відіграють велику методологічну роль у процесі пізнання: дійсне пізнання полягає в тому, що ми в думках піднімаємося від одиничного до особливого, а від нього – до загального. Це так званий індуктивний шлях. Але, пізнаючи загальне, ми його розділяємо знову на одиничне, тобто переходимо до дедукції. У єдності індукції та дедукції виявляється діалектика процесу пізнання.

Причина і наслідок. Одним з найважливіших типів загального зв'язку є причинно-наслідковий зв'язок. У ньому причина – те, що викликає наслідок, а наслідок – результат дії причини.

Причина часто подається як виявлення зовнішнього явища, яке викликає інше явище. У деяких простих випадках це має місце, і в повсякденному житті таке розуміння причини може задовольняти. Однак у розв'язуванні складних проблем сучасної науки воно стає неприйнятним, тому що не враховує реакції того явища, на яке впливає інше явище, що іменується причиною. Але від цієї реакції досить сильно залежить наслідок. Тому причиною явищ правильно вважати не якийсь окремий фактор, а в результаті взаємодію сил, тіл, процесів або взаємодію внутрішніх елементів, сторін процесів і систем.

Взаємодія є основним джерелом виникнення, зміни та зникнення явищ, тобто джерелом народження наслідку, а наслідок є результатом зазначеної взаємодії. А найважливішим видом взаємодії постає протиріччя – джерело змін.

Нині досить часто традиційно-механічну причинність, що діє у механіці макротіл та пов'язана з динамічними закономірностями, продовжують ототожнювати з причинністю взагалі. Це є пережитком того часу, коли інших видів причинності не знали.

Сучасна наука встановила, що механічна причинність не є універсальною; в інших умовах можуть існувати й дійсно існують інші види причинності. У мікросвіті, наприклад, діє особливого роду причинність, що пов'язана з дією статистичних закономірностей і необхідністю обліку дії приладів.

Причинно-наслідковий зв'язок характеризується деякими *рисами*, він:

- (1) об'єктивний (існує в самій дійсності незалежно від свідомості);
- (2) загальний (будь-яка подія чи явище завжди має свою причину, безпричинних явищ не буває);
- (3) має необхідний характер (визначена причина завжди за наявності відповідних умов викликає наслідок).

Причина відрізняється від умов, тобто сукупності зовнішніх причин (зовнішніх взаємодій). Вона – активний, діючий фактор, що викликає подію. Умови як такі наслідки викликати не можуть, хоча й їхня наявність є необхідною для настання події, сприяє йому. Серед зовнішніх причин можуть існувати такі причини, що безпосередньо впливають на основну причину й прискорюють процес появи наслідку. Вони відіграють роль своєрідного спускового гачка. Таку зовнішню причину називають приводом. Наприклад, приводом суперечки людей у трамваї може служити випадковий поштовх одним іншого. Хоча в дійсності причиною суперечки є погана робота транспорту та викликаний тим напружений стан людей. Привід можна штучно створити. (Майстром таких провокацій був у свій час Гітлер, що створив привід для Другої світової війни, спровокувавши напад на радіостанцію в Гливиці.)

Найбільш складний характер має виникнення причин у суспільстві, де зв'язок явищ і процесів підсилюється діяльністю людей, їхніми інтересами, мотивами, цілями, ідеалами, волею, емоціями. Але зв'язки між причинами й наслідками можуть мати не тільки необхідний, жорстко зумовлений, а й випадковий характер. Пізнанню ймовірнісних причинно-наслідкових зв'язків допомагають такі діалектичні категорії, як необхідність і випадковість, можливість і дійсність.

Щодо питання про причинність постійно відбувалася й відбувається боротьба між основними філософськими напрямками.

Матеріалісти відстоюють принцип детермінізму, що визначає загальний та об'єктивний характер причинності.

Суб'єктивні ідеалісти – протилежну точку зору, принцип індетермінізму, що заперечує загальність та об'єктивність причинності (Юм, Кант, Мах).

Об'єктивні ідеалісти (Гегель) причинність не заперечують, але причини в них є ідеальними, надприродними, божественними явищами.

Необхідність і випадковість варто розглядати у єдності та взаємозв'язку.

Під *необхідним* розуміють те, що зумовлено внутрішніми причинами та сутністю процесів, що підготовлено всім попереднім розвитком й тому стає неминучим. Необхідність виражає впорядкований характер розвитку світу, його закономірність – необхідність, що пов'язана з загальним.

Випадковість, що існує разом із необхідністю, є явищем об'єктивним. Вона впливає зі зовнішніх зв'язків, а тому може бути, а може й не бути. Випадковість пов'язана з одиничним. Як і всі явища, випадкові явища мають свої причини. Розуміння випадковості як безпричинного явища є характерною помилкою повсякденної свідомості. Для правильного розуміння випадковості важливо усвідомити її відносність. Абсолютної, тобто випадкової у всіх відносинах, випадковості не існує. Якесь явище може бути випадковим лише стосовно визначеного закономірного зв'язку. В іншому відношенні – воно необхідне.

Наприклад, те, який вчений, де та за яких обставин зробив певне відкриття, – є випадковим. Але життя та діяльність цього вченого звичайно показують, що він прийшов до відкриття не випадково, воно стає необхідним результатом його виховання, інтересів, цілеспрямованої роботи.

Досить часто випадковість виникає при перетині двох чи кількох необхідних ланцюгів причинних зв'язків. У наведеному прикладі випадковість виникла у точці дотику двох або більших ліній зв'язку, кожна з яких є необхідною. Отже, випадковість є зовнішнім стосовно даного процесу явищем, певною можливістю, але й одночасно обов'язковим для нього. Хоча, звичайно, вона має причину, пов'язана з сутністю інших процесів і необхідна в них.

Випадковість є доповненням та формою вияву необхідності, що означає, що чистої необхідності ні в природі, ні в суспільстві не існує.

Необхідність не тільки супроводжується й доповнюється випадками, але і виявляється через них.

Категорії необхідності та випадковості допомагають зрозуміти зміст розподілу законів на динамічні та статистичні, їхнє розходження та подібність.

Закони є конкретним вираженням необхідності, але це вираження може бути різним у різних процесах.

Динамічний закон застосовується до кожного окремого явища з числа охоплених ним. До динамічного відносяться, наприклад, закони механіки макротіла, відповідно до яких точно розраховується траєкторія руху тіла, якщо відомі необхідні вихідні дані.

Статистичні закони діють там, де має місце маса випадкових явищ. Спираючись на них, не можна точно передбачити поведінку окремих елементів деякої сукупності, що підпорядковується статистичному закону; це можна зробити лише з відомим ступенем ймовірності, але можна точно передбачити поведінку всієї сукупності. Не можна, наприклад, точно визначити поведінку кожної молекули газу в судині, але разом з тим результат сукупної дії молекул суворо визначений.

Очевидно, неправомірно надмірно протиставляти динамічні та статистичні закони. Динамічні закони є граничними випадками статистичних, коли ймовірність здійснення події близька до одиниці.

Важливо з цього погляду проаналізувати закони суспільного розвитку. У результаті такого аналізу можна переконатися, що вони мають властивості і динамічності, і статистичності.

Зміст і форма постають істотними сторонами предметів і явищ. Кожне явище або річ мають свій зміст і свою форму, що складають різні, протилежні їхні сторони.

Зміст – уся сукупність елементів і процесів внутрішніх, а іноді й зовнішніх зв'язків речі, тобто те, з чого вона складається.

Форма – внутрішня та зовнішня структура, спосіб існування змісту, визначений співвідношенням елементів і процесів у часі та просторі, стійкі зв'язки між ними.

Форма атома, наприклад, є визначеним порядком розташування та взаємодії певних його складових: елементарних часток і їхніх рухів.

У зв'язку з розвитком системного підходу та структурно-функціонального аналізу сьогодні активно розробляються поняття елементів та структури. Ці поняття близькі поняттям змісту й форми, але не збігаються з ними й не замінюють їх.

Поняття «елемент» відображає те, що входить у «зміст», але не збігається з ним, тому що набір елементів без взаємодії між ними ще не складає змісту.

Поняття «структура» відповідає поняттю «форма», але до останнього відноситься і внутрішня і зовнішня побудова, організація речі, а до структури – відносяться тільки внутрішні зв'язки.

Форма і зміст нерозривно пов'язані між собою. Як і всі інші, ці категорії є абстракціями, які вичленовують різні сторони речі, що необхідно для їхнього глибокого вивчення й аналізу.

Окремо існувати не можуть, тому що розрізнені, не пов'язані між собою елементи ще не складають зміст (виникає лише тоді, коли елементи певним чином організуються, вступають у взаємозв'язки між собою).

Отже, зміст не може існувати без форми і, навпаки, форма не може бути беззмістовною.

Наприклад, елементи продуктивних сил – люди та засоби виробництва складають зміст способу виробництва лише тоді, коли вони взаємодіють і функціонують. У соціально-економічному розумінні вони з'єднуються за допомогою визначеної форми власності, що є суттю, основою виробничих відносин, суспільно-економічної форми виробництва. Інакше кажучи, продуктивних сил не може бути без виробничих відносин і навпаки.

Зміст і форма активно впливають одне на одне. Визначальним значенням володіє зміст, але і форма, що знаходиться у залежності від змісту, також впливає на зміст. Цей вплив може бути подвійним. Форма сприяє розвитку змісту, якщо вона відповідає йому; вона гальмує розвиток, якщо застаріла і не відповідає змісту. Між старою формою і новим змістом загострюються протиріччя, вони доходять до конфлікту, виникає застій, кризовий стан явища. Для відновлення можливості розвитку стара форма повинна бути замінена новою. У природі та суспільстві це відбувається завжди. Протиріччя між новим змістом і старою формою є важливим стимулом руху й розвитку.

Форма старіє та відстає від змісту в результаті особливостей свого розвитку. Якщо зміст змінюється безупинно, то форма має консервативну тенденцію, вона зберігається до певного часу без істотних змін, а потім змінюється стрибком.

Вплив форми на зміст «в'язаний з її відносною самостійністю. Це виражається в тому, що форма може випереджати зміст або відставати від нього, а також і тому, що той самий зміст розвивається в кількох формах, хоча одному змісту відповідають не будь-які, а лише деякі визначені форми. Відносна

самостійність форми виявляється й у тому, що новий зміст може використовувати деякі старі форми й, навпаки, старий зміст може використовувати окремі нові форми.

Знаючи діалектику змісту й форми, можна у практичному житті впливати на те й інше при досягненні своїх цілей.

Ціле й частина, елемент і структура. Зміст і форма подають предмети як щось ціле в єдності всіх їхніх складових, але буває необхідним детальніше розглянути те, з чого складається зміст. Тут ми оперуємо категоріями «частина» та «ціле».

Частиною називається предмет, процес, явище, що входять в інші предмети, процеси, явища й є сторонами змісту.

Цілим називається предмет, процес, явище, що містить у собі інші предмети, процеси, явища, і властивості якого не збігаються з властивостями складових частин.

Частина і ціле діалектично взаємозалежні. Не може бути цілого без частин, оскільки всі матеріальні предмети невичерпні всередині. У той же час усяке ціле може бути частиною іншого цілого. А всяка частина є цілим стосовно своїх складових. За побудовою можна виділити *три види цілісності*.

1. Неорганізована цілісність, або конгломерат. Тут властивості цілого багато в чому збігаються зі властивостями частин.

Прикладом може бути купа каменів. Видалення великого числа частин не змінює сутності купи, звичайно до відомої міри, з порушенням якої купа як визначена якість зникає).

2. Організоване ціле, у якому зв'язки між частинами визначають його характер, а властивості цілого можуть бути відмінними й навіть протилежними властивостями частин.

Так, водень горить, кисень підтримує горіння, а молекули води у своїй сукупності гасять вогонь. Прикладами організованого цілого є федеративні держави. В організованому цілому виділення частин не може означати ще їхнього знищення, бо вони можуть існувати й самостійно. Хоча ціле при тому може й якісно змінитися. Так, виділення республік хоча й призвело зникнення Радянського Союзу, але окремі республіки продовжують існувати як суверенні держави. За іншим прикладом, можна вибити електрон з атома й він буде самостійно існувати, однак замість атома вийде позитивно заряджений іон.

3. Органічне ціле, у якому внутрішні зв'язки вже настільки міцні й істотні для цілого і частин, що поділ може призвести до загибелі й цілого, і частин.

Прикладами є основні системи, що самоорганізуються. У мікросвіті поняття «частина» і «ціле» втрачають свій зміст, тому що не можна говорити, що елементарні частки складаються з інших елементарних часток.

Наприклад, нейтрон розпадається на протон, електрон і антинейтрон.

Однак звідси не випливає, що протон за своїми розмірами менший від нейтрона, більше того, їхні маси приблизно рівні.

Це пов'язано з особливою природою елементарних часток, які не мають якихось застиглих і незмінних розмірів, що визначається їхньою корпускулярно-хвильовою сутністю.

У процесі пізнання, переходу від сутності першого порядку до більш глибокого, часто доводиться звертати увагу на характер внутрішніх зв'язків усередині цілого. Частинами цілого взагалі є не тільки різні предмети, процеси та явища, але і зв'язки між ними. Якщо ж ми звертаємо в процесі пізнання увагу на зв'язки, то мова буде йти про структуру цілого.

Структура – це зв'язок, спосіб організації цілого. Частини, між якими здійснюється зазначена організація, називаються елементами. Єдність елементів і структури називається системою. Кожен елемент системи є своєю чергою системою, що складається з інших елементів. У той же час усяка система є елементом іншої, більш осяжної системи.

Системний підхід у процесі пізнання складається в розумінні того, що для більш глибокого пізнання даної системи необхідно буває вийти за її межі й розглянути взаємодію даної системи з іншими. Цього вимагає діалектичний, методологічний принцип обліку загальних зв'язків для всебічного пізнання конкретних матеріальних утворень.

Сутність і явище є необхідними категоріями для вироблення правильного уявлення про процес пізнання.

Починається пізнання з того, що доступно в процесах і речах для безпосереднього почуттєвого сприйняття. Ця зовнішня і порівняно мінлива сторона речей і процесів називається *явищем*.

У всіх речей і процесів є і внутрішня, відносно стійка та визначальна сторона, яка прихована за явищами й недосяжна для безпосереднього сприйняття. Вона становить їхню *сутність* – основу об'єкта й основне в ньому, єдність внутрішніх, необхідних сторін і зв'язків.

Сутність звичайно постає як загальне, а явище – як одиничне, індивідуальне. Так, загальна сутність живого виявляється у різноманітні організмів і в обміні речовиною. До поняття «явище» близьке за змістом поняття «видимість» – неадекватне, перекручене вираження сутності. У ній є правильне та неправильне. Труднощі пізнання полягають у відділенні перекручувань від правильного вираження сутності в явищах. І разом із тим необхідно за явищем розкрити сутність.

Рух Землі та Сонця земним спостерігачем безпосередньо сприймається як обертання Сонця навколо Землі. Насправді ж Земля обертається навколо Сонця. Це є виявом такої сутності, як рух планет, що зумовлений законом всесвітнього тяжіння, однак перекручений в процесі сприйняття.

Сутність і явище – різні, навіть протилежні сторони одного предмета, але вони знаходяться в єдності та взаємозв'язку. Немає явищ без сутності, немає сутності без її виявів. Зміна сутності визначає зміну явища. Разом із тим сутність виявляється в явищах і не може виявитися ніде, крім явища. Явище є зовнішнім виявленням сутності. Сутність як загальне не може існувати поза окремими явищами. Вона існує тільки в окремому й виявляється через нього. Правильне розуміння сутності та явища, їхнього взаємозв'язку є однією з умов для правильного уявлення про співвідношення почуттєвого та раціонального моментів у пізнанні. Якщо явище доступне безпосередньому почуттєвому сприйняттю, то сутність доступна тільки абстрактному мисленню.

Неправильне ж розуміння співвідношення сутності та явища приводить до помилкових уявлень про пізнання, у тому числі й до агностицизму. Агностицизм Канта, наприклад, пов'язаний саме з тим, що він розривав і протиставляв явища та «речі-у-собі» (сутність). Він стверджував, що знання людей обмежуються лише сферою явищ, а перейти до «речей-у-собі» й розкрити їхню сутність вони не в змозі, тому що між явищами та речами існує нездоланна межа.

Насправді сутність речей пізнавана. Той факт, що явище та сутність не збігаються, а сутність глибокого прихована, зумовлює необхідність процесу пізнання та його труднощів. Але через те, що сутність і явище закономірно пов'язані, сутність виражається в явищах, вона може бути розкрита, щоправда, не простим сприйняттям, а абстрактним логічним мисленням.

Наприклад, такі сутності, як вартість та додана вартість, не можуть бути виявлені жодними приладами чи експериментами, але те й інше замінює сила абстракції. Сутність осягається в результаті логічного аналізу даних почуттєвого сприйняття. Так, характер і свідомість людини побачити не можна, однак їх можна оцінювати за їхніми вчинками та поведінкою. Під час пізнання сутності тих чи інших процесів наука розкриває закони, що ними керує.

Сутність та закон – поняття дуже близькі, однопорядкові.

Закон – це істотний, внутрішній зв'язок, зв'язок усередині сутності або між сутностями.

Пізнання йде від явища до сутності, від зовнішньої сторони речей до глибоких закономірних зв'язків. Але сутність не дається відразу вся, а осягається вроздріб. Розкривши визначену сутність, пізнання йде далі, від пізнання сутності першого порядку до пізнання сутності другого порядку, більш глибокого, і так без кінця.

Необхідно строго розрізняти сутність речей, процесів, подій та їхні вияви, прагнути знаходити сутність та орієнтуватися на неї.

Можливість і дійсність допомагають зрозуміти процес виникнення нового та значення діяльності людей у цьому процесі, якщо, звичайно, це відбувається в суспільстві.

Можливістю називають сукупність умов, тенденцій, передумов і причин появи нового, здатність матерії, дійсності породжувати нове.

Дійсністю називають все реально існуюче в об'єктивному світі.

Разом із тим дійсність є здійсненою можливістю, тому що все, що існує в дійсності, колись було можливістю. Можливість і дійсність тісно пов'язані між собою: якщо дійсність є реалізованою можливістю, то можливість породжується розвитком самої дійсності. Разом із тим вона може стати дійсністю. Тому їх не можна відривати одне від одного.

У практичній роботі відрив можливості від дійсності приводить до необґрунтованих міркувань про нереальні можливості. Відрив же дійсності від можливості приводить до втрати почуття нового та перспективи.

Можливість і дійсність не можна й ототожнювати, тому що їх розділяє складний процес перетворення першої в другу, часом важкий і тривалий етап розвитку. У суспільному житті, на відміну від природи, для здійснення процесу необхідний, крім об'єктивних умов, активний вплив суб'єктивного фактора – свідомої діяльності соціальних сил, класів, партій. Надмірне зближення можливості та дійсності призводить самозаспокоєність, демобілізацію.

У діяльності має значення класифікація можливостей, які поділяються на реальні та формальні. Перші виникають з об'єктивної необхідності законів і тенденцій розвитку. Другі зумовлені випадковими, побічними стосовно основних закономірних тенденцій факторами.

Реальні можливості своєю чергою поділяються на абстрактні та конкретні. Абстрактними вважаються ті реальні можливості, для реалізації яких ще існують необхідні умови. Розходження між цими видами можливостей відносне, тому що різні абстрактні можливості знаходяться на різних етапах перетворення в конкретні. Результат залежить від визрівання умов. Сформовані конкретні можливості повинні бути реалізовані, інакше вони можуть бути втрачені. Але навіть конкретні можливості не обов'язково реалізуються, тому що серед них є протилежні. І яка з них перетвориться в дійсність, може залежати від свідомої та практичної діяльності людей.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Діалектика як наука про розвиток.
2. Закон єдності та боротьби протилежностей.
3. Закон взаємного переходу кількісних та якісних змін.
4. Закон заперечення заперечення.
5. Одиначне, особливе, загальне як категорії діалектики.
6. Причина і наслідок – найважливіші типи загального зв'язку.
7. Єдність і взаємозв'язок необхідності й випадковості.
8. Зміст і форма як істотні сторони предметів і явищ.
9. Ціле й частина, елемент і структура.
10. Сутність і явище у процесі пізнання.
11. Можливість і дійсність як категорії діалектики.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ДІАЛЕКТИКА ЯК ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ТА МЕТОД ПІЗНАННЯ

Мета: Розкрити сутність діалектики як розділу філософії, вчення про розвиток і метод пізнання. Окреслити основні закони та категорії діалектики.

Ключові поняття та терміни: Діалектика, метафізика, принцип загального зв'язку, детермінізм, принцип розвитку, прогрес, регрес, однорівневий розвиток, протиріччя, кількість, міра, якість, стрибок, одиначне, причина і наслідок, необхідність і випадковість, зміст і форма, ціле й частина, елемент і структура, сутність і явище, можливість і дійсність.

Запитання для самоконтролю

1. Діалектика як наука про розвиток.
2. Закон єдності та боротьби протилежностей.
3. Закон взаємного переходу кількісних та якісних змін.
4. Закон заперечення заперечення.
5. Одиначне, особливе, загальне як категорії діалектики.
6. Причина і наслідок – найважливіші типи загального зв'язку.
7. Єдність і взаємозв'язок необхідності й випадковості.
8. Зміст і форма як істотні сторони предметів і явищ.
9. Ціле й частина, елемент і структура.
10. Сутність і явище у процесі пізнання.
11. Можливість і дійсність як категорії діалектики.

Тезисне конспектування

Діалектика

Діалектика – важлива складова сучасної філософії, тому що ...

Під метафізикою розуміються вчення, що розглядають ...

Принцип загального зв'язку – це ...

Принцип детермінізму є визнанням ...

Система - це динамічне утворення, що ...

Принцип розвитку полягає в ...

Розвиток є ...

Методологічні принципи діалектики: ...

Закони діалектики

Закон - це ...

Закони бувають: ...

Основні закони діалектики: ...

Закон єдності та боротьби протилежностей розкриває ...

Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін показує ...

Закон заперечення заперечення розкриває ...

Категорії діалектики

Основні категорії діалектики: ...

Одиначне, особливе, загальне: ...

Причина і наслідок: ...

Необхідність і випадковість - ...

Зміст і форма: ...

Ціле й частина, елемент і структура: ...

Сутність і явище: ...

Можливість і дійсність: ...

Креативні завдання*

✚ Наведіть приклади дії основних законів діалектики:

Єдність і боротьба протилежностей: джерелом будь-якого розвитку є внутрішні суперечності предмета.

Перехід кількісних змін у якісні: накопичення дрібних змін рано чи пізно призводить до стрибкоподібної зміни самої сутності явища.

Заперечення заперечення: розвиток іде по спіралі – нове заперечує старе, але водночас зберігає його найкращі риси на вищому рівні.

Теми для есеїв

- ✓ Діалектика як «мистецтво сперечатись», метод знаходження істини в діалозі, виявлення суперечностей у думках співрозмовника (Сократ, Платон).
- ✓ Діалектика Гегеля: ідеалістична діалектика, метод дослідження розвитку «абсолютної ідеї», де суперечності є рушійною силою.

Завдання для самостійної роботи

Діалектика – мистецтво пошуку істини через дискусію та зіткнення ідей (Сократ)

Діалектика – учення про універсальні закони розвитку всього суцього через суперечності (Гегель).

Завдання для індивідуальної роботи

Діалектичний матеріалізм: вчення про універсальні закони розвитку природи, суспільства та мислення, де протиріччя – внутрішнє джерело саморуху

Діалектика як універсальний метод: розглядає світ у постійному зв'язку, мінливості, розвитку та взаємозумовленості явищ, на відміну від метафізики.

Сутність діалектики: розуміння, що все змінюється, розвивається, а пізнання істини відбувається через подолання суперечностей.

Тестові завдання 13

1. *Яке визначення діалектики найточніше відображає її сучасне філософське розуміння?*
  - A. Метод логічного доведення.
  - B. Теорія розвитку через взаємодію протилежностей.
  - C. Суто риторична техніка.
  - D. Система незмінних істин.
2. *Який із наведених принципів не належить до класичних принципів діалектики?*
  - A. Загальний зв'язок явищ.
  - B. Розвиток через заперечення.
  - C. Абсолютна незмінність сутності.
  - D. Перехід кількісних змін у якісні.
3. *Формулювання закону переходу кількості в якість означає, що:*
  - A. Якісні зміни відбуваються без кількісних передумов.
  - B. Накопичення кількісних змін призводить до якісного перелому.
  - C. Кількість і якість не пов'язані.
  - D. Кількість завжди домінує над якістю.
4. *Яке твердження найкраще відображає закон єдності й боротьби протилежностей?*
  - A. Протилежності існують незалежно й не взаємодіють.
  - B. Розвиток відбувається через взаємодію і напругу протилежних тенденцій.
  - C. Протилежності завжди знищують одна одну.
  - D. Протилежності – лише мовні конструкції.
5. *Категорія «зміст і форма» означає, що:*
  - A. Зміст завжди незалежний від форми.
  - B. Форма – зовнішній вигляд, що не впливає на зміст.
  - C. Зміст і форма взаємопов'язані: зміна форми може змінити зміст і навпаки.
  - D. Категорія застаріла.
6. *У чому онтологічне значення категорії «взаємозв'язок» у діалектиці?*
  - A. Вона вказує на ізолюваність явищ.
  - B. Вона підкреслює, що явища існують лише у відношеннях і зв'язках.
  - C. Вона стосується лише логіки.
  - D. Вона заперечує причинність.
7. *Яке твердження відповідає закону заперечення заперечення?*
  - A. Розвиток – це лінійне накопичення.

- В. Розвиток проходить через послідовні заперечення, що ведуть до піднесення на новий рівень.
- С. Заперечення завжди руйнує.
- Д. Заперечення – випадковий процес.
8. Яка категорія діалектики найтісніше пов'язана з поняттям «перехід»?
- А. Сутність.
- В. Якість.
- С. Відношення.
- Д. Процес.
9. Наведіть приклад, де кількісна зміна призвела до якісного перелому у соціальній або природній системі, і коротко поясніть механізм (аналітичне завдання).
10. Яка роль діалектичних категорій у науковому пізнанні?
- А) Вони замінюють емпіричні методи.
- В) Сприяють розумінню розвитку, зв'язків і протилежностей у досліджуваних системах.
- С) Є лише історичною цікавинкою.
- Д) Обмежують наукову думку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Butler-Bowdon T. 50 Philosophy Classics: Thinking, Being, Acting Seeing – Profound Insights and Powerful Thinking from Fifty Key Books. London, United Kingdom, 2019.
2. Philosophy: recommended literature list. The Best Philosophy Books. (Найкращі філософські книги англійською) <https://philosophybreak.com/reading-lists/>
3. Лисий, Василь. Діалектика: навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 480 с.
4. Філософія: словник термінів та персоналій / В. Бліхар, М. Козловець, Л.Горохова, В. Федоренко, В. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
5. Фюрст М. Юрген Т. Філософія. К.: Дух і літера, Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського, 2018. 544 с.

ТЕМА 14

ГНОСЕОЛОГІЯ ЯК ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ

Що вивчає гносеологія
Пізнання як діалектичний процес
Почуттєве й раціональне сприйняття у пізнанні
Досвідний рівень пізнавального процесу
Інтуїція у знаходженні істини
Гносеологія й епістемологія

ЩО ВИВЧАЄ ГНОСЕОЛОГІЯ

Гносеологія як розділ філософії аналізує пізнання у відношенні «людина – світ». Філософське питання «що є істина?» стосується передусім не конкретних аспектів пізнавального ставлення до світу, пов'язаних з вирішенням окремих завдань людського існування, а принципової спроможності людини пізнати світ, проникнути у його сутність, охопити його своєю свідомістю.

Гносеологія (від грец. *gnosis* – знання, пізнання та *logos* – вчення) – теорія пізнання – розділ філософії, в якому вивчаються проблеми природи пізнання та його можливостей, відношення знання до реальності, досліджуються загальні передумови пізнання, виявляються умови його достовірності й істинності.

Існування пізнавальної тенденції у філософському знанні не обов'язково виділялося як особливий розділ філософії. У давньогрецькій філософії: виголошувалися глибокі ідеї про співвідношення думки та її змісту, істини й омани, але про це йшлося в єдиному онтологічному вимірі. Диференціація філософського знання відбувалася, починаючи з філософії нового часу.

Пізнання є специфічним різновидом духовної діяльності людини, процесом осягнення навколишнього світу, отримання й нагромадження знань.

Знання – це інформація про світ, яка існує у формі певної суб'єктивної реальності, ідеальний образ дійсності.

Пізнання і знання відрізняються одне від одного як процес і результат.

Процес пізнання охоплює певну кількість взаємоорганізованих елементів: об'єкт, суб'єкт, знання як результат дослідження. (Людина є суб'єктом, якому протистоїть об'єкт.)

«Що я можу знати?» – запитує Е. Кант.

З відповіді на це запитання розпочинається виникнення різноманітних концепцій пізнання.

Емпірична концепція (Ф. Бекон, Дж. Локк і Т. Гоббс): основою пізнання є досвід, а чуттєві форми визначають результати отриманої наукової інформації. Порівняно з логічними формами почуття має перевагу щодо достовірності, в той час як логічне мислення здатне спрямовувати пізнання в помилкове русло.

У межах емпіризму розвивається сенсуалізм. Сенсуалісти відводили логічному мисленню роль певного шостого чуття, яке впорядковує емпіричний матеріал, який надають інші п'ять органів чуття.

Дж. Локк: знання не має в собі нічого того, що не було присутнім у чуттєвому досвіді.

Раціоналізм: раціоналісти ставлять розум, логічне мислення над почуттям; органи чуттів надають лише поверхове та ілюзорне знання, а справжню наукову істину можна встановити лише на основі строгого логічного аналізу.

Р.Декарт: переконання у безмежності людського розуму, у надзвичайній силі пізнання, мислення та понятійного бачення сутності речей; тільки розум, озброєний такими засобами мислення, як інтуїція та дедукція, може досягти в усіх галузях знань повної достовірності, але якщо керуватиметься істинним методом (сукупністю простих і точних правил, строге дотримання яких і зумовлює запобігання прийняттю помилкового за істинне).

Правила раціонального методу Декарта передбачають поширення на все достовірне знання способів дослідження, які ефективно застосовуються в математиці (в геометрії). Це означає необхідність дотримуватися чіткого й прозорого мислення, розкладати кожну проблему на її складові елементи, методично переходити від доведеного до недоведеного, не залишаючи прогалин у логічному ланцюгу дослідження.

Німецька класична філософія: пов'язала проблеми гносеології з дослідженням історичних форм діяльності людей; об'єкт як такий існує лише у формах діяльності суб'єкта.

Е. Кант: досліджував три головні характеристики пізнання – чуттєвість, розсудок і розум. Вважав природним, фактичним та очевидним станом мислення діалектику, оскільки існуюча логіка не спроможна задовольнити актуальних потреб у сфері розв'язання природничих і соціальних проблем. Розподілив логіку на (1) загальну (формальну) – логіку розсудку та (2) трансцендентальну – логіку розуму, яка є початком діалектичної логіки. Вчення про антиномії: спроба розуму вийти за межі чуттєвого досвіду й пізнати «речі в собі» зумовлює

суперечності, антиномії чистого розуму. Стає можливим виникнення під час міркувань двох суперечливих, але однаково обґрунтованих суджень, яких у І. Канта чотири пари (наприклад, «світ скінченний – світ нескінченний»).

Г. Гегель: виклав зміст діалектичної логіки як цілісну систему знань, як логіку розуму (не применшував ролі та значення формальної (розсудкової) логіки в пізнанні); зважав на обмеженість формальної логіки, яка розглядає форми мислення у їх нерухомості, поза їх взаємозв'язком та субординацією (неможливо зрозуміти предмет, не усвідомлюючи особливостей попереднього шляху розвитку): джерелом розвитку вважав суперечність, яка є не тільки «коренем всякого руху та життєвості», а й фундаментальним принципом всякого пізнання. Уперше залучив практику до контексту гносеологічних проблем, зробивши її центральною категорією своєї логіки; стверджував, що діалектика як логіка та теорія пізнання належить не тільки теоретичній, а й практичній ідеї, є не тільки засобом розвитку пізнання, а й знаряддям «добра», «волі» й «життя».

Діалектико-матеріалістична гносеологія (К. Маркс, Ф. Енгельс): передбачає розуміння пізнання як певної форми духовного виробництва, як процесу відображення дійсності, яка існує незалежно від свідомості, передуючи їй; процес пізнання цієї дійсності є принципово можливим і становить активне творче відображення реальності у процесі зміни її людьми, тобто в процесі суспільної практики. Процес пізнання детермінований соціокультурними факторами й здійснюється не ізольованим суб'єктом, а людиною, яка є соціальною істотою, тобто сукупністю усіх соціальних відносин. Активність цієї людини – найважливіша передумова пізнавального процесу.

Постпозитивізм (К. Поппер, Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд, С. Тулмін та ін.): головний предмет гносеології – розвиток знання в його цілісності, виникнення та розвиток нової наукової теорії водночас є її обґрунтуванням.

Аналітична філософія (Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, В. Куайн, Дж. Остін, Р. Карнап та ін.): філософсько-гносеологічна проблематика розглядається у сфері мови, вирішуючи її на основі аналізу мовних засобів і виразів, наголошується на важливій ролі аналізу в пізнавальній діяльності.

Структуралізм (К. Леві-Строс, Ж. Лакан, М.-П.Фукс): головна увага приділялася структурі видів знання, у дослідженні явищ структура є об'єктивнішою, важливішою та передре історії.

Постструктуралізм (Ж. Дерріда, А. Дельоз та ін.): усвідомлення структури та всього «позаструктурного» у знанні під кутом зору їх генези та історичного розвитку, намагання подолати агностицизм, неісторизм структуралістів, виявити та проаналізувати парадокси, які виникають у процесі об'єктивного пізнання людини та суспільства за допомогою мовних структур.

Герменевтика (Х. Гадамер, Ю. Габермас, М. Гайдеггер, П. Рікьор та ін.): головна увага приділяється дослідженню особливостей гуманітарного знання, способів його здобуття та відмінностей від природознавства, намагається виявити спільне й відмінне у пізнанні та розумінні.

Еволюційна епістемологія (К. Поппер, Т. Кун та С. Тулмін): намагається виявити генезу й етапи розвитку пізнання, його форм і методів у контексті еволюції живої природи, створити узагальнену теорію розвитку науки, спираючись на принцип історизму, опосередкувати крайнощі раціоналізму та ірраціоналізму, когнітивного та соціального, природознавства та соціально-гуманітарних наук тощо.

Генетична епістемологія (Ж. Піаже) ґрунтується на принципі розширення інваріантності знання суб'єкта про об'єкт під впливом змін в умовах досвіду; епістемологія – це теорія достовірного знання, яке завжди є процесом, а не станом; основним завданням її є визначення шляху, яким пізнання дістається реальності, зв'язків і відносин між суб'єктом та об'єктом; суб'єкт у своїй пізнавальній діяльності не може не керуватися певними методологічними нормами й регулятивами; одним з головних правил генетичної епістемології є «правило співробітництва», згідно з яким вона у кожному конкретному випадку вдається до поєднання знань представників філософії, психології, логіки, математики, кібернетики тощо.

Сучасне філософське знання є плюралістичним: сцієнтичні течії – неореалізм, постпозитивізм (особливо філософія науки), аналітична філософія, структуралізм і пост структуралізм; антисцієнтичні течії (екзистенціалізм, філософська антропологія, герменевтика, феноменологія, філософсько-релігійні течії).

ПІЗНАННЯ ЯК ДІАЛЕКТИЧНИЙ ПРОЦЕС

Пізнання – активне, творче усвідомлення або відтворення дійсності у свідомості людини.

Пізнання є свідомістю у дії, постійною реалізацією свідомості.

У пізнанні людина не просто запам'ятовує, пасивно реєструє інформацію, що надходить ззовні – вона активно бере участь у вибудовуванні образу дійсності.

Міра об'єктивності (істинності) пізнання знаходиться у прямій залежності від активності суб'єкта, що пізнає.

Знання є результатом активної взаємодії суб'єкта, тобто того, хто пізнає, із об'єктом, тобто із тим, що пізнається.

Об'єкт пізнання – фрагмент дійсності, що втягується у сферу практико-пізнавальної діяльності людини і так чи інакше «зазначений» нею.

Пізнання є процесом суспільним. Його реальним суб'єктом тому постає суспільство загалом. З фактичної ж сторони суспільство як суб'єкт пізнання представлено окремими індивідами та дослідницькими колективами.

Пізнання є процесом ідеального освоєння реального світу.

Пізнання, під час його реалізації через активну роботу свідомості, постає принципово творчим відображенням об'єктивної реальності.

Творчість пізнання виявляється тому, що його метою не є створення ідеальної копії наявного стану речей та «повторення» в ідеальній формі того, що є (а саме так подавалася суть пізнання у матеріалізмі).

Пізнання виявляє об'єктивний зміст реальності як діалектичної єдності дійсності (того, що є) та можливості (того, що могло бути в минулому, але не здійснилося, і того, що буде і може бути в майбутньому).

Отже, пізнання виявляє не тільки дійсно існуючі предмети, процеси та явища, а й усі їх можливі модифікації: пізнання відображає загальне.

Пізнання – складний, різноманітний процес, що досліджується цілою низкою наук. Гносеологія як теорія пізнання зосереджує свою увагу на філософських, світоглядних аспектах цього процесу, вивчає його найбільш загальні закономірності.

Сутність пізнавального відношення людини до світу складає відображення дійсності: пізнавальне відношення людини до світу має соціально опосередковані, історично змінені форми, що постійно перебувають у розвитку, а сам процес пізнання становить складну діалектичну взаємодію об'єкта та суб'єкта. Зміст знання суб'єкт бере не з власних глибин. Це зміст не довільний, він залежить від самої дійсності, завдяки чому пізнання, розумова діяльність людини й суспільства є процесом опанування цією дійсністю через свідомість.

Однак це не пасивна, віддзеркалююча діяльність. Вона припускає активне відношення людини до світу вже тому, що людство пізнає дійсність не заради знання самого по собі, а з метою її усвідомленого перетворення.

Об'єкт пізнання не є чимось незмінним. Сказати, що об'єктом пізнання є природа, означає сказати і мало, і багато. Це мало, оскільки об'єктом пізнання є не тільки природа, а й суспільство, а також сама людина та її свідомість. З одного боку, об'єктом пізнання стають ті природні та соціальні явища, що так чи інакше втягнені у коло практичної діяльності суспільства й у силу цього стали предметом його пізнавального інтересу. З іншого боку, ті чи інші явища перетворюються в складові об'єкта пізнання мірою досягнутого на даний час

рівня знань. Іншими словами, у формуванні об'єкта пізнання велику роль відіграє не тільки соціальна практика, а й досягнутий рівень знань про світ.

Розвиток пізнання визначається потребами суспільства загалом, шкальним рівнем інтелектуального потенціалу суспільства. Реалізація цих потреб створює підґрунтя для нових потреб і подальшого нарощування знань про світ, а виходить, і для просування пізнання вперед.

В основі руху пізнання лежить руйнування й виникнення знову і знову, протиріччя між досягнутим рівнем знань і рівнем суспільних потреб.

Отже, *пізнання* – діалектичний процес активного цілеспрямованого відтворення у системі ідеальних образів сутностей речей, явищ об'єктивного світу, у тому числі людини й життя суспільства.

Пізнання має такі рівні:

- Почуттєве пізнання.
- Раціональне пізнання.
- Досвідне пізнання.

ПОЧУТТЄВЕ Й РАЦІОНАЛЬНЕ СПРИЙНЯТТЯ У ПІЗНАННІ

У пізнанні вирізняються почуттєве і раціональне.

Процес пізнання, як правило, має вихідним моментом відображення дійсності за допомогою органів чуттів людини.

Через органи чуттів ми отримуємо всю первинну інформацію про предмети та явища зовнішнього світу.

Органи чуттів людини – продукти не тільки історії природи, а й всесвітньої історії. У становленні й розвитку органів чуттів людини найважливішу роль протягом всієї історії людства відігравала та продовжує відігравати дотепер суспільна практика.

Наприклад, сталевари в процесі варіння сталі мають здібність розрізняти десятки відтінків червоного кольору, ювеліри можуть бачити найтонші розходження дорогоцінних каменів, дегустатори уловлюють непомітні для простих смертних особливості у смакових характеристиках різних сортів. Але звичайно, варто відмітити, що в усіх цих процесах беруть участь не тільки почуття, а й думка.

Почуттєве пізнання. Основними формами почуттєвого пізнання є *відчуття, сприйняття, уявлення*.

Відчуття – це відображення окремих властивостей предмета або явища. Наприклад, сприймання столу – це сприймання його форми, кольору, матеріалу

(дерев'яний, пластмасовий). За кількістю органів чуттів розрізняють п'ять основних видів (модальностей) відчуттів: зорові, звукові, дотичні (тактильні), смакові та нюхові. Найбільш важливою для людини є зорова модальність: через неї надходить більше 80% почуттєвої інформації.

Л. Фейєрбах: Відчуття є суб'єктивний образ об'єктивного світу, об'єктивний за своїм змістом, тому що він адекватно відображає властивості об'єкта, але суб'єктивний за формою, бо залежить від особливостей фізіології органів чуттів людини, фізіології її вищої нервової діяльності, і навіть від її життєвого досвіду.

Відчуття – це лише вихідна клітинка пізнавального процесу.

Більш складною й високою формою почуттєвого відображення є сприйняття.

Сприйняття дає цілісний образ предмета, що подає вже сукупність його властивостей (наприклад. чуттєво-конкретний образ столу). Вихідним матеріалом сприйняття, відтак, є відчуття. У сприйнятті відчуття не просто сумуються, а органічно синтезуються. Тобто ми сприймаємо не окремі «картинки» – відчуття у тій чи іншій (частіше калейдоскопічній) їхній послідовності, а предмет як щось ціле та стійке. Сприйняття в цьому змісті інваріантне (наявність кількох варіантів) щодо вхідних у нього відчуттів.

Вищою формою почуттєвого відображення є уявлення.

Уявлення подає образ предмета, що відбитий у пам'яті; є відтворенням образів предметів, що впливали на наші органи чуттів у минулому. Уявлення не таке чітке, як сприйняття. Дещо в ньому опускається: опускаючи одні риси або ознаки й утримуючи інші, уявлення уможливорює абстрагування, узагальнення, виділення повторюваного в явищах, що дуже важливо на іншій, раціональній, сходинці пізнання.

В уявленні має силу здатність нашої свідомості абстрагувати й відкидати несуттєві деталі. При цьому на рівні уявлень виявляє себе така здатність нашої свідомості, що має велике значення в процесі творчості, як *уява* – здатність з'єднувати почуттєвий матеріал інакше, ніж він з'єднаний у дійсності.

Уявлення ніби стоїть на межі, на роздоріжжі між почуттєвим відображенням та абстрактним мисленням. Звичайно, воно ще користується безпосередньо почуттєвим матеріалом й будується на ньому, але в уявленні вже присутнє й абстрагування від усього другорядного, незначного.

Почуттєве відображення – необхідна сходинка пізнання, що безпосередньо єднає свідомість із зовнішнім світом.

Основні моменти, що характеризують роль почуттєвого відображення дійсності та його місце у пізнавальному процесі:

- Органи чуттів – єдиний канал, що безпосередньо зв'язує людину з зовнішнім світом, і без органів чуттів людина не здатна ні до пізнання, ні до мислення.
- Органи чуттів дають той мінімум первинної інформації, що є необхідним й достатнім для пізнання того чи іншого об'єкта.
- Раціональне пізнання базується на матеріалі, що дають нам органи чуттів.
- Регулювання предметної діяльності забезпечується насамперед за допомогою чуттєвих образів.
- До переваг почуттєвого відображення відноситься і його образність, а також безпосередня поданість його образів і їхня яскравість.

Але почуттєве відображення обмежене – воно сприймає лише одиничне, індивідуальне й не дає і, звичайно, не може надати знання загального, воно поставляє інформацію про те, що надано безпосередньо, про те, що можна побачити, почути, але в той же час не надає знання про те, що приховано за тим чи іншим предметом або явищем, воно зупиняється на зовнішньому, на явищах, але саме по собі не може надати знання про внутрішнє, про сутність. Однак потреби практики саме й диктують необхідність виявлення за одиничним – загального, за зовнішнім – внутрішнього, за явищем – сутності тощо.

Практика вносить потребу переходу, навіть стрибка від почуття до раціонального (думки), від почуттєвого відображення – до абстрактного мислення, раціонального пізнання, яке переборює визначені вище обмеженості почуттєвого відображення.

Автономність двох сторін пізнання відносна: якщо ми чуємо або відчуваємо, то ми вже теоретизуємо, міркуємо, й за допомогою думки не відриваємося повністю від почуттєвих образів, навпаки, спираємося на них. Як тоді у зв'язку з наведеним можна зрозуміти мислення?

Мислення – активне, цілеспрямоване, опосередковане, узагальнене сприйняття й усвідомлення істотних властивостей і відносин зовнішнього світу, що абстраговані від реального, а разом із тим і процес творення нових ідей.

Це найбільш активна та цілеспрямована робота свідомості, яка передусім визначається зв'язком мислення та пізнання загалом із практикою, із постійною спрямованістю свідомості до істини. Разом із тим це опосередковане сприйняття реальності, на відміну від почуттєвого, оскільки воно опосередковується чуттєвістю, її образами.

Мислення узагальнює, схоплює загальне в об'єктах, і тому воно пов'язане з абстрагуванням, відволіканням від другорядного в тих об'єктах. А саме пошук загального диктується практикою, бо ніхто не повинен кожен раз відкривати для

себе старі істини, кожна людина має потребу у загальних правилах, у знанні загальних законів тощо.

Мислення за зовнішнім (формою) розкриває внутрішнє (зміст), за явищами навколишнього світу – сутність, істотні властивості та відносини речей, оскільки без цього неможлива ні практична діяльність, ні отримання глибокого знання про об'єкт.

Раціональне пізнання – це вже опосередковане відображення дійсності.

Існують три основних *форми мислення* форми: поняття, судження й умовивід.

Поняття – думка, що відображає загальні та істотні властивості предметів, явищ і процесів дійсності.

Коли ми складаємо для себе поняття про предмет, то відволікаємося від усіх його живих подробиць, індивідуальних рис, від того, чим конкретно він відрізняється від інших предметів, й залишаємо тільки його загальні, істотні риси. Столи, зокрема, відрізняються між собою за висотою, кольором, матеріалом тощо. Але, формуючи поняття «стіл», ми ніби не бачимо цього і зосереджуємося на інших, більш істотних ознаках: можливість сидіти за столом, ніжки, гладка поверхня.

Поняття – така форма мислення, за допомогою якої сприймаються загальні й істотні властивості, зв'язки та відносини предметів і явищ. Поняття позначаються словом або групою слів. Серед них розрізняють такі поняття, як повсякденні та наукові. Крім того, тут важливо підкреслити, що поняття є не тільки підсумком роботи думки, а одночасно й засобом мислення.

Але ми оперуємо не окремими поняттями, а поняттями в їхньому взаємозв'язку, що в кінцевому рахунку показує зв'язок речей. Іншими словами, про речі ми судимо.

Судження та умовиводи – суто форми пізнання, у яких рухаються поняття, в яких та якими ми мислимо, встановлюючи ті або інші відносини між поняттями і, відповідно, що стоїть за тими предметами.

Судження – форма думки, у якій за допомогою взаємозв'язку понять щось стверджується або заперечується про предмет або явище думки: «процес пішов», «у політиці не можна вірити словам». Судження закріплюються у мові за допомогою речення. При цьому зв'язок понять у судженні повинен відповідати зв'язку речей.

Речення стосовно судження є його своєрідною матеріальною оболонкою, а судження складає ідеальну, сутню сторону речення. У реченні виділяються підмет і присудок, у судженні – суб'єкт і предикат.

Умовивід – це форма руху думки, за якою з одного або декількох суджень, що називаються посиленнями, виводиться нове судження, яке називається висновком або наслідком.

Умовивід – це уявний зв'язок декількох суджень і виведення з них нового судження.

Наприклад: Люди смертні. Сократ – людина. Отже, Сократ смертний.

Умовиводи поділяються на індуктивні та дедуктивні. У індуктивному умовиводі думка рухається від одиничного (фактів) до загального.

Наприклад: У гострокутних трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює 180° . У прямокутних трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює 180° . У тупокутних трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює 180° . Отже, у всіх трикутниках сума внутрішніх кутів дорівнює 180° .

Індукція буває повною та неповною.

Повна – коли посилення вичерпують, як у наведеному прикладі, весь клас предметів (трикутників), підметів узагальнення.

Неповна – коли такої повноти («весь клас») немає, коли число випадків, що індуктивно узагальнюються, або актів невідоме або невичерпно велике. Прикладом неповної індукції можуть служити регулярні опитування суспільної думки про те чи інше питання, наприклад, хто стане президентом. Опитуються за вибіркою деякі, а узагальнення робиться на все населення. Індуктивні висновки носять, як правило, вірогідний характер, хоча в практичній вірогідності їм теж відмовити не можна.

Для спростування індуктивного узагальнення часто буває досить одного «підступного» випадку. Так, до відкриття Австралії вважалося загальновизнаним, що всі лебеді білі, а всі ссавці живородні. Австралія «розчарувала»: виявилось, що лебеді можуть бути і чорними, а ссавці – качкодзьоб та єхидна – кладуть яйця.

У дедуктивному умовиводі думка рухається від загального до часткового. Наприклад: «Усе, що зміцнює здоров'я, корисне. Спорт зміцнює здоров'я. Отже, спорт корисний».

Аналогія – це умовивід, у якому на підставі подібності предметів у якомусь одному відношенні робиться висновок про їхню подібність в іншому (інших) відношенні. Так, на підставі подібності звуку та світла (прямолінійність поширення, відображення, переломлення, інтерференція) був зроблений висновок (у формі наукового відкриття) про світлову хвилю.

Отже, пізнавальний процес містить у собі дві діалектично взаємозалежні сторони – почуттєву та раціональну. Почуттєве пізнання дає лише вихідний матеріал, складає базу для роботи мислення, й без цієї роботи думки не може бути й мови про отримання повного знання про сам предмет. Своєю чергою і раціональне пізнання, як певний крок вперед у пізнанні предмета, саме по собі, без спирання на чуттєвість існувати не може, тому що тоді воно виявляється позбавленим ґрунту, у якості якого й постають почуття.

У філософії часто аналізують дві крайності в оцінці співвідношення почуттєвого та раціонального пізнання: сенсуалізм і раціоналізм.

Сенсуалізм (лат. *sensu* – почуття) (Д. Локк, Кондільяк та ін.) абсолютизує роль почуттєвого відображення й відстоює тезу, що немає нічого в розумі, чого не було б у почуттях. Світ можна пізнати переважно через почуття, а розум тут відіграє другорядну роль.

Сильна сторона сенсуалізму: підкреслює роль почуттєвого пізнання як найважливішого джерела первинної інформації. Слабка сторона сенсуалізму: переоцінює почуттєве знання, намагається звести увесь процес пізнання до різних комбінацій почуттєвих даних, принизити й навіть взагалі відкинути роль мислення.

Раціоналізм (лат. *ratio* – розум) принижує роль почуттєвого знання й відповідно відводить вирішальне місце розуму, який, за поглядами його прихильників, відірваний від почуттєвого сприйняття. Раціоналісти (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц) відводили вирішальне місце розуму, який, за їхніми поглядами, відірваний від почуттєвого сприйняття.

Якщо сенсуалізм у своїй однобічності зупиняв пізнання на половині шляху, на суто дослідних даних, то раціоналізм просто відривав розум від його життєвого ґрунту, від емпіричних фактів і тим самим позбавляв пізнання тієї бази, на якій єдино може будуватися успішна робота розуму, що пізнає.

Однак необхідне не протиставлення почуттєвого й раціонального пізнання, а їхня внутрішня єдність. Однією з конкретних форм цієї єдності постає уява. Вона вводить почуттєву розмаїтість світу, що відкривається нами у процесі пізнання, під абстрактно-загальні поняття.

Спробуйте, наприклад, без уяви підвести собаку, корову та мавпу під поняття «тварина».

Для абстрактного мислення образи уяви служать почуттєвою опорою, своєрідним засобом викриття в змісті виявлення, заземлення, «втїлення». Звичайно, уява виконує не тільки цю функцію – моста, зв'язку.

Уява в широкому змісті є здатністю створювати нові образи (почуттєві або розумові) на основі перетворення отриманих від дійсності вражень.

За допомогою уяви створюються гіпотези, формуються модельні уявлення, висуваються нові ідеї експериментів тощо.

Отже, лише в єдності почуттєвого та раціонального сприйняття, емпіричного та теоретичного пізнання існує реальний шлях до збагнення істини.

ДОСВІДНИЙ РІВЕНЬ ПІЗНАВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Джерелом виникнення всіх вихідних принципів теорії (теоретичних положень) є практика.

Однак, крім теоретичного, існує ще й дотеоретичний, досвідний рівень пізнання, де й відбувається становлення вихідних положень усякої теорії.

Досвідний рівень пізнання виростає безпосередньо з практики, зберігаючи з нею найтісніший зв'язок, який виявляється в тому, що отримане таким шляхом знання є ніби безпосередньою діяльною моделлю об'єкта.

Досвід виявляє себе передусім як знання тих дій, які необхідно здійснити на шляху подолання опору нового об'єкта, який ще не пізнаний.

Наприклад, таким досвідним знанням (на відміну від теоретичного) є знання селянина, який вміє вирощувати хороший урожай і в той же час не має уявлення про наукову агрономію.

Досвідний характер часто мають і наукові уявлення, як, наприклад, уявлення М. Планка про кванти або Е. Шредінгера про «пси-функцію». Спочатку це були знання про способи подолання труднощів на шляху пізнання фізичних явищ у мікросвіті, які майже не містили жодної інформації про причини породження тих труднощів.

Досвідне й теоретичне знання ніколи не існують окремо одне від одного, їх скоріше слід розуміти як функціональні моменти певної цілісності.

У досвіді відбувається своєрідне поєднання об'єкта з суб'єктом, що пізнає, яке й створює передумови перетворення об'єкта з чужого для людини в

олюднений. Як олюднення природи, так і натуралізація людини становлять зміну структури кожного з названих компонентів.

Зміна структури, що відбувається у процесі поєднання, є зміною типу взаємодії.

Електрика, що залишається й після її пізнання тим же фізичним явищем, отримує ніби новий – людський вимір – набуває соціальної властивості. Електрика включається у практичну діяльність людини як одне з основних джерел енергії для машин, механізмів і приладів, що складають неорганічне тіло людини або суспільства.

Натуралізація ж людини виявляється в тому, що її об'єктивні потреби стають щораз більш універсальними, поступово охоплюють усе багатство навколишнього світу.

Здійснюване в досвіді поєднання суб'єкта й об'єкта й постає тим початковим пунктом, що є спільним для процесу олюднення природи та для процесу натуралізації людини.

Особливості досвідного рівня пізнання виразно виявляються у його формах:

- ✓ **досвід** – особисте свідоме нагромадження умов та обставин як збігання, так і незбігання розумового конструювання з реальним ходом речей і процесів;
- ✓ **експеримент** – дослідження певних, спеціально виділених властивостей, параметрів і характеристик речей у спеціально організованих умовах з обґрунтованим дозуванням дій чинників, факторів тощо;
- ✓ **практика** – свідомо фіксований досвід застосування теорій, вчень, концепцій у реальному історичному житті певних соціальних груп, суспільств, цивілізацій тощо.

У філософських дослідженнях не завжди виділяють цей рівень пізнання, хоча ніхто й не заперечує та не зможе заперечити значення експерименту, досвіду та практики у здійсненні синтезу знань, у підвищенні рівня їх надійності й у виведенні пізнання і діяльності людини на нові обрії.

Звернення до досвідного рівня пізнання дозволяє зрозуміти його процесуальність: у процесі дослідів, експериментів, практики ми не лише приводимо у відповідність чуттєві враження та розумові конструкції, а й отримуємо нові чуттєві враження, здобуваємо нові відчуття; від них ми переходимо до нових понять та узагальнень, а, відтак, знову до синтезів і т. д.

У вивченні нового об'єкта потрібний певний період зживання дослідника з новим предметом або проблемою. І тільки після того, як таке зживання відбулося, приходять довгоочікуване рішення.

Так, Д. Менделєєв довго й безрезультатно розробляв періодичний закон хімічних елементів, але протягом цих шукань настільки зжився з досліджуваною проблемою, що її рішення прийшло до нього навіть не в момент активної роботи, а уві сні, без свідомо стимульованих зусиль.

Отже, окрім почуттєвого (емпіричного) та раціонального рівнів пізнання, існує й досвідний рівень пізнання, на якому умовиводи, поняття та концепції абстрактного мислення втілюються у реальність і набувають не лише інтелектуального, а й реального вигляду.

ІНТУЇЦІЯ У ЗНАХОДЖЕННІ ІСТИНИ

Своєрідною формою сполучення почуттєвого й раціонального є також *інтуїція* – здатність безпосереднього або прямого (у вигляді якогось осяяння, інсайту) знаходження істини.

В інтуїції чітко та ясно усвідомлюється лише результат (висновок, істина); конкретні ж процеси, що ведуть до нього, залишаються ніби за кадром, у сфері та глибинах несвідомого.

Загалом пізнає завжди цілісна людина, людина у повноті всіх її життєвих виявів і сил.

Безпосереднє, раптово (без видимої витрати зусиль) здійснюване відкриття, якому передують тривалий період зрощування суб'єкта з об'єктом, називається інтуїцією (від лат. *intuitus* – споглядання, бачення).

Інтуїція є завершальним моментом процесу здійснення у сфері практичної (предметно-діяльної) взаємодії суб'єкта й об'єкта, де можна виділити такі послідовні етапи:

- відчуття чужості об'єкта – структури суб'єкта й об'єкта ще неадекватні одне одному;
- досвідно-діяльнісне відображення об'єкта, вміння подолати його опір – момент становлення спільної структури суб'єкта й об'єкта, що поєднуються;
- інтуїтивне знання власної структури об'єкта, фіксоване у вихідних принципах, аксіомах, базисних положеннях нової теоретичної системи –

момент завершення поєднання, у результаті якого стає можливим своєрідне відчування структури об'єкта, подібне відчуванню суб'єктом своїх власних внутрішніх станів.

Коли дев'ятирічний син А. Ейнштейна одного разу запитав у батька, чому той такий знаменитий, А. Ейнштейн відповів: «Бачиш, коли сліпий жук повзе по поверхні кулі, він не помічає, що пройдений ним шлях зігнутий, мені ж поталанило помітити це». «Поталанило помітити» – в цих словах відображена своєрідність виникнення всякого нового знання. Його безпосереднім джерелом не є логічне міркування у відповідності з гегелівською формулою «звідки» та «куди» (де «звідки» постає як «необхідність поняття, його доведення і дедукція», а «куди» як таке визначення, «внаслідок якого окрема ланка спекулятивного кругообігу, як живий зміст методу, є в той же час початком нової ланки»).

Безпосереднім джерелом нового знання є досвід. Тому саме на рівні досвідного (а не теоретичного) пізнання стає можливим вільний вибір вихідних принципів нової теорії. Адже саме сфера досвіду виявляється досить широкою для вибору й водночас досить вузькою, щоб не дати вибору перетворитися на неосяжно безмежну сваволю.

Визначеність (відповідність об'єктивному змісту пізнаваного об'єкта) – характерна риса як теоретичного, так і досвідного знання.

Проте, якщо на рівні теоретичного пізнання необхідну визначеність знанню надає логіка, то на рівні досвідного пізнання ця визначеність досягається через інтуїцію, яка виконує тут функції основного пізнавального засобу.

Як раціональний, так і досвідний (інтуїтивний) способи пізнавального осягнення реальності спрямовані на розкриття чогось прихованого від безпосереднього погляду, але розкриття здійснюється по-різному.

Інтуїція, на відміну від раціонального осягнення об'єкта, є свого роду відчуванням справжньої сутності об'єкта, вона ніби проникає всередину об'єкта й безпосередньо відчуває його сутність.

Знання, отримуване інтуїтивно внаслідок такої його «безпосередності», набуває характеру очевидної істини, тобто такої, що не вимагає логічного обґрунтування.

Очевидність ця може мати характер як чуттєвої наочності (якщо інтуїтивний контакт з об'єктом здійснюється у сфері матеріальної діяльності), так і інтелектуальної наочності (якщо породжуюча її діяльність лежить у сфері ідеальної діяльності).

Розрізняють *чуттєву* й *інтелектуальну* інтуїцію. Надаючи своїм результатам характеру очевидної істини, інтуїція тим самим обов'язково супроводжується почуттям глибокої певності в істинності своїх результатів.

Як у своєму функціонуванні, так і у змісті своїх результатів інтуїція визначається специфічно людською формою діяльності – практикою. Це незаперечно свідчить про людський характер інтуїції як форми пізнавальної діяльності.

Інтуїція становить ядро усякого насправді *творчого мислення*, яке визначається як мислення, стимульоване завданням, розв'язання якого не може бути безпосередньо отримане шляхом логічного висновку з існуючих засновків, а передбачає утворення нових способів діяння або своєрідне використання вже існуючих способів, що призводить до виникнення нових знань.

І хоча інтуїція не тотожна творчості (вона є лише її моментом), інтуїцію, як і творчість загалом, не можна звести до раціональної діяльності. Там, де присутнє раціональне, там творчості немає.

Кульмінаційний акт творчості характеризується саме відсутністю раціонального.

Безпосередність, очевидність результатів інтуїції, безперечно, зближує наукову творчість з художньою.

А. Ейнштейн: у науковому мисленні завжди присутній елемент поезії. Справжня наука та справжня музика вимагають однорідного руху думки.

Недаремно багато видатних вчених підкреслювали велике значення для визначення істинності тієї чи іншої наукової теорії не тільки логічних, а й естетичних критеріїв.

Естетичним критеріям належить особлива роль при визначенні напряму вільного вибору вихідних принципів нової теорії з певного числа формально можливих.

ГНОСЕОЛОГІЯ Й ЕПІСТЕМОЛОГІЯ

Спільне: є фундаментом пізнання, є розділами філософії, що досліджують природу людського знання; об'єктом дослідження є процес отримання знань, межі людського розуму та критерії істини; метою є встановлення об'єктивності знання та розмежування істини й помилки. Основні питання: «Що ми знаємо?», «Як ми це знаємо?» та «Чи є наше знання вірогідним?».

Відмінності полягають у тонкощах дефініцій.

Гносеологія (від грец. *gnosis* – знання), термін частіше використовується в континентальній філософії (німецькій, французькій, східноєвропейській); вивчає пізнання загалом – від повсякденного досвіду та інтуїції до релігійного одкровення та мистецтва; зосереджується на стосунках між людиною (суб'єктом), яка пізнає, та світом (об'єктом). Питання «Чи можливо взагалі пізнати світ?» (проблема скептицизму й агностицизму).

Епістемологія (від грец. *episteme* – знання, наука), термін домінує в англо-американській (аналітичній) філософії; традиційно зосереджується на науковому знанні: це теорія знання, що має доказову базу; використовує логічний аналіз: досліджує структуру знання, мову науки, методи верифікації та фальсифікації теорій. Питання «Як обґрунтувати наукову теорію?», «Які критерії раціональності?»

У сучасній світовій науці термін «епістемологія» стає дедалі популярнішим і часто витісняє «гносеологію». В англomовному середовищі термін *Gnoseology* майже не вживається – там усе називають *Epistemology*. В Україні ж традиційно їх розрізняють: гносеологію вважають загальною теорією пізнання, а епістемологію – філософією науки.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Гносеологія як теорія пізнання.
2. Сучасні гносеологічні концепції.
3. Пізнання як діалектичний процес.
4. Суб'єкт і об'єкт пізнання.
5. Почуттєве сприйняття у пізнанні
6. Раціональне сприйняття у пізнанні.
7. Досвідний рівень пізнавального процесу.
8. Інтуїція у пізнанні.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ГНОСЕОЛОГІЯ: ПОЧУТТЄВЕ Й РАЦІОНАЛЬНЕ, ДОСВІД, ІНТУЇЦІЯ

Мета: Ознайомити з основними положеннями гносеології та розкрити діалектичний характер процесу пізнання. Визначити рівні пізнання: чуттєвий, раціональний, досвідний. Показати роль інтуїції у відкритті істини. Порівняти поняття «гносеологія» та «епістемологія».

Ключові поняття та терміни: Гносеологія, пізнання, діалектика, чуттєве пізнання, раціональне пізнання, досвід, поняття, судження, умовивід, інтуїція, істина, епістемологія, творче мислення.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке гносеологія і яке її місце у філософії?
2. У чому полягає діалектичний характер пізнання?
3. Які особливості має чуттєвий рівень пізнання?
4. Як раціональне мислення доповнює чуттєве сприйняття?
5. Чим досвідний рівень відрізняється від раціонального?
6. Яку роль відіграє інтуїція у процесі пізнання істини?
7. У чому полягає відмінність між гносеологією та епістемологією?

Креативне завдання*

Укласти порівняльну таблицю

Характеристика	Гносеологія	Епістемологія
Походження терміна		
Обсяг		
Суб'єкт		
Центральна проблема		

Теми для есеїв

- Гносеологія як основа теорії пізнання
- Діалектичний характер пізнання: єдність протилежностей
- Чуттєве та раціональне у процесі пізнання
- Інтуїція як шлях до істини
- Гносеологія та епістемологія: спільне й відмінне

Завдання для самостійної роботи

- Підготувати приклади з історії науки, що демонструють роль чуттєвого та раціонального рівнів пізнання.
- Проаналізувати конкретну ситуацію (експеримент, відкриття, життєвий досвід), де інтуїція відіграла ключову роль.
- Написати коротке повідомлення (1–2 сторінки) про значення досвіду у формуванні знань.
- Порівняти визначення «гносеологія» та «епістемологія» у різних філософських джерелах.

Завдання для індивідуальної роботи

Логічне передбачення, на думку М Борна, є аналітичним передбаченням. У його ґрунті лежить аналіз, тобто розчленування видимої частини досліджуваного явища на складові елементи з метою встановлення їх тотожності чомусь добре відомому. Оскільки закономірності зв'язку цього добре відомого зафіксовані у відповідній теорії, то на підставі встановленої тотожності робиться висновок щодо справедливості теорії й щодо прихованої частини явища.

Аналітичне передбачення – високоефективний спосіб наукового пізнання. Що ж стосовно інтуїції, то вона дає іншого роду передбачення – синтетичне.

Синтетичне передбачення, згідно з Борном, базується на гіпотетичному припущенні, що реальний образ частково відомого явища відрізняється від того, яким він здається. Базою синтетичного передбачення є не аналіз, а синтез. Інтуїтивне передбачення завжди спрямоване на специфічність досліджуваного явища, на те, що робить його специфічною (відмінною від усього відомого досі) цілісністю.

Тестові завдання 14

-
1. *Що вивчає гносеологія?*
    - А. Індивідуальні психічні процеси.
    - В. Загальні основи пізнавального процесу, критерії істини й співвідношення суб'єкта й об'єкта.
    - С. Лише наукове знання.
    - Д. Лише релігійні форми пізнання.
  2. *Яке твердження найточніше відображає діалектичне розуміння пізнання?*
    - А. Пізнання – лінійний накопичувальний процес.
    - В. Пізнання – процес взаємодії суб'єкта і об'єкта, що включає заперечення, корекцію і розвиток знання.
    - С. Пізнання – лише інтуїтивне осяяння.
    - Д. Пізнання – суто формальна логіка.
  3. *Яка роль почуттєвого і раціонального у пізнанні?*
    - А. Почуттєве – джерело фактів; раціональне – їх систематизація і абстрагування.
    - В. Почуттєве зайве.
    - С. Раціональне повністю замінює почуттєве.
    - Д. Обидва однаково неважливі.

4. *На якому рівні пізнання лежить досвід?*
  - А. Досвід – базовий емпіричний рівень, що забезпечує дані для теоретичного узагальнення.
  - В. Досвід – вищий за теорію.
  - С. Досвід – тотожний інтуїції.
  - Д. Досвід – непотрібний.
5. *Яке твердження про інтуїцію як джерело істини є найбільш обґрунтованим у філософії пізнання?*
  - А. Інтуїція завжди достовірніша за раціональне обґрунтування.
  - В. Інтуїція може виступати як джерело гіпотез і швидких ознак істини, але потребує раціональної перевірки.
  - С. Інтуїція – ілюзія.
  - Д. Інтуїція замінює досвід.
6. *Яка з наведених проблем є центральною при співставленні гносеології й епістемології?*
  - А. Різниця в термінології.
  - В. Чи обидві дисципліни однаково досліджують наукове знання, чи гносеологія ширша за епістемологію.
  - С. Чи епістемологія належить до природничих наук.
  - Д. Чи гносеологія – підгалузь логіки.
7. *Наведіть аргумент, чому феноменальна якість переживань створює проблему для простого редукціонізму в гносеології, і запропонуйте методологічний вихід.*
8. *Яке твердження про критерії істини є діалектично обґрунтованим?*
  - А. Істина – абсолютна і незмінна.
  - В. Істина має практичний критерій (успішність у практиці) і корелює з відповідністю дійсності.
  - С. Істина – лише логічна узгодженість.
  - Д. Істина – суб’єктивна примха.
9. *Які три взаємодоповнювальні методи слід поєднувати при дослідженні пізнання?*
10. *Сформулюйте коротко, як почуттєве, раціональне і інтуїтивне взаємодіють у процесі наукового відкриття.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Монді, Баттиста. Епістемологія і космологія. Підручник систематичної філософії. Т. 2. Вид-во: Misioner. 216 с.
2. Мондін, Баттиста. Логіка, семантика і гносеологія. Підручник систематичної філософії. Т. 1. Вид-во: Misioner, 2017. 248 с.
3. Петрушенко В. Гносеологія та епістемологія: Навчальний посібник. Львів: Новий Світ – 2000, 2020. 209 с.
4. Практикум з філософії: Методичний посібник для викладачів та студентів ВНЗ / Під ред. В.Л. Петрушенка. Львів: Новий світ – 2000, Магнолія плюс, 2003.
5. Як би ви простими словами пояснили різницю між гносеологією й епістемологією? <https://surl.li/hcivnh>

ТЕМА 15

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Наука як об'єкт філософського дослідження
Наукове пізнання, його форми та методи
Загальнонаукові методи дослідження
Взаємозв'язок філософії та окремих наук
Вчення про істину та її критерії

НАУКА ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Пізнанням так чи інакше супроводжуються всі життєві зусилля й починання людини, усі форми, види та сфери діяльності людей. Воно присутнє в літературі й мистецтві, у боротьбі партій та ідеологій, у спорті та бізнесі.

Проте поряд із тим пізнавальним розосередженням у світі людської діяльності існує ціла система, що спеціалізується на виробництві, збереженні, переробці та поширенні знань – наука.

Визначити її можна як динамічну систему загалом істинних знань про істотні зв'язки дійсності, одержані в результаті спеціальної дослідницької діяльності суспільства й перетворені, завдяки їх застосуванню, у важливу продуктивну силу суспільства.

Наука – доказова форма знання, пізнання. Просте прагнення до доказу, установка на доказовість є найбільшим стимулом наукового прогресу, визначальною характеристикою дослідницької діяльності людини.

Наука сильна саме своїм доведеним знанням. І основні її знання є саме такими.

Суттєві ознаки науки:

- Наука – це насамперед якісь ідеї, так чи інакше систематизовані.
- Наука – антипод хаосу, вона не може бути несистемною або нецілісною за визначенням.
- Наукові ідеї відбивають глибокі, істотні зв'язки досліджуваних явищ.
- Відкриття законів складає основне завдання й мету всякої науки. А закони й є тими глибокими та істотними зв'язками.

Наукові ідеї повинні бути прогностичними, бути знаряддям передбачення. Тільки фіксуванням і констатацією того, що відбувається, наука не може обмежуватися. Ідеї науки повинні володіти (у тенденції, у розвитку) визначеним

перетворюючим потенціалом, служити справі зміни і поліпшення світу, предметного середовища існування людини.

Ідеї, якщо вони справді наукові, повинні виходити з фактів, спиратися на факти та підтверджуватися фактами.

Факти – не будь-які, не всякі свідчення (наприклад, про літаючі тарілки). Свідчення фактичного порядку не можуть бути чисто інтуїтивними або суб'єктивними, а тільки *об'єктивними* (такими, що представляють якусь реальну подію або явище) й *емпіричними* (такими, що спостерігаються, що доступні для перевірки іншими, усіма зацікавленими сторонами, дослідниками).

Свідчення можна вважати такими, що спостерігаються, коли відомо, що існує ретельний та систематичний опис того, як, коли і за якими обставинами їх збирали.

Факти приводять до *доказу* – унікального надбання науки, до того, чого немає або бракує іншим формам і видам розумової діяльності людини.

Критерії науковості знань:

1) об'єктивність, адже наукове знання пов'язане з розкриттям природних об'єктів, що взяті «самі по собі», без урахування інтересів індивіда, без привнесення в них чогось суб'єктивного та надприродного;

2) раціональність, бо способом досягнення істини є критичність та раціональні принципи пізнання;

3) есенціалістська спрямованість, тобто націленість на відтворення сутності, закономірностей об'єкта;

4) системність знання, що означає впорядкованість за системними принципами, впорядкованість у формі теорії та розгорнутого теоретичного поняття;

5) перевірка, що включає і наукове спостереження, і практику, і випробовування логікою.

Зазначені критерії науковості можуть бути застосовані до частини змісту філософського знання, особливо до онтології, гносеології та методології наукового пізнання, що можна виявити фактично в усіх філософських системах, які мають відповідну проблематику.

Саме тому філософія входить до складу наукової сфери знання частиною свого змісту і відносно цього філософія є наукою, видом наукового знання. Її предметна специфіка як виду наукового знання – в узагальненості інформації з точки зору основного питання світогляду про взаємовідносини людини та світу.

Наука – не тільки ідеї та знання. Це й визначений соціальний інститут, що складається з системи науково-дослідних установ, об'єднань, центрів, а отже, й відносин між людьми.

Наука тому може бути визначена і як наукове співтовариство, тобто співтовариство людей, що постійно висуває та перевіряє ідеї, будує та критикує теорії.

Із кожною історичною епохою змінюються й функції науки в суспільстві, її місце в культурі та її взаємодія з різними сферами культурної творчості.

XVII ст.: природознавство проголосило свої претензії щодо формування в культурі домінуючих світоглядних образів.

Друга пол. XIX ст.: наука розширює поле своєї діяльності у сферу техніки та технології, знаходить для себе нову соціальну функцію – стає продуктивною силою суспільства.

XX-XXI ст.: наука активно застосовується в різних сферах керування соціальними процесами, постає підґрунтям кваліфікованих експертних оцінок і прийняття управлінських рішень. Поєднуючись із владою, вона реально впливає на вибір тих чи інших шляхів соціального розвитку.

Сучасна філософія науки розглядає наукове пізнання як соціокультурний феномен, як історично змінюються способи формування нового наукового знання та якими є механізми впливу соціокультурних факторів на цей процес.

- яким буде подальший вплив науки на суспільство?
- чи будуть змінюватися функції науки та її роль у суспільстві?
- яка буде структура науки, її пріоритетні цінності?

Наукове пізнання має вирішувати три завдання: опис об'єктів і процесів, їх пояснення й передбачення (прогноз поведінки об'єктів у майбутньому).

Структура наукового пізнання: емпіричний і теоретичний рівні:

- ✓ на емпіричному рівні пізнання орієнтоване на вивчення явищ і поверхневих зв'язків між ними, без заглиблення у сутнісні зв'язки та відносини,
- ✓ на теоретичному рівні для пізнання основним гносеологічним завданням є розкриття причин і сутнісних зв'язків між явищами.

Головним пізнавальним завданням емпіричного етапу є опис явищ, а на теоретичному – пояснення досліджуваних явищ.

Найбільш ґрунтовне розходження між двома рівнями пізнання виявляється в характері одержуваних наукових результатів. Основною формою знання, отриманого на емпіричному рівні, є науковий факт і сукупність емпіричних узагальнень. На теоретичному рівні одержуване знання фіксується у вигляді законів, принципів і наукових теорій, у яких й розкривається сутність досліджуваних явищ.

Відповідно розрізняються й методи, що використовуються для одержання цих типів знань.

Основні методи, що використовуються на емпіричному етапі пізнання: спостереження, експеримент, індуктивне узагальнення.

На теоретичному етапі пізнання використовуються такі методи: аналіз і синтез, ідеалізація, індукція та дедукція, аналогія, гіпотеза тощо.

Розходження між емпіричним і теоретичним етапами пізнання виявляється також у різному співвідношенні почуттєвого та раціонального рівнів пізнавальної діяльності. Тут варто підкреслити велике значення проблеми співвідношення двох пар категорій: «почуттєве – раціональне» та «емпіричне – теоретичне».

Співвідношення ж почуттєвого та раціонального рівнів у емпіричному та теоретичному пізнанні різне. В емпіричному пізнанні домінує почуттєвий рівень, а у теоретичному – раціональний. Тому різне співвідношення почуттєвого та раціонального рівнів знаходить своє відображення й у методах, що використовуються на кожному етапі.

Метод спостереження, який використовується на емпіричному рівні, базується основним чином на почуттєвій пізнавальній здатності. Але тією мірою, за якою спостереження має цілеспрямований характер, а його результати фіксуються у мовній формі, воно містить у собі й раціональну складову. Й оскільки на теоретичному рівні більшою частиною використовується здатність до абстрактного, понятійного мислення, у ньому домінує раціональна складова.

Однак навіть за наявності такої кількості розходжень, чіткої межі між емпіричним і теоретичним пізнанням не існує. Так, емпіричне дослідження, хоча й є орієнтованим на пізнання та фіксацію явищ, постійно проривається на рівень сутності, а теоретичне дослідження шукає підтвердженень відповідності своїх результатів у емпіричній сфері. Експеримент, завдяки тому, що у багатьох науках становить основний метод емпіричного пізнання, завжди теоретично навантажений, а будь-яка найабстрактніша теорія повинна завжди мати емпіричну інтерпретацію.

Внутрішня логіка методологічних досліджень усе частіше й частіше висуває питання про необхідність введення у методологію науки нової методологічної одиниці: третій рівень знання, що знаходиться над теоретичним знанням – *метатеоретичний рівень* (поняття «парадигми», «стилі мислення», «картини світу», «архетипи наукового мислення»).

НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ, ЙОГО ФОРМИ Й МЕТОДИ

Одна з важливих особливостей наукового пізнання порівняно з життєво-досвідним полягає в його організованості та використуванні цілого ряду методів дослідження.

Будь-який метод формується на основі певної теорії, яка постає як необхідна передумова методу. Ефективність, успішність кожного методу залежить від того, наскільки теорія істинна, змістовна, глибока, фундаментальна. Адже всі ці характеристики виявляються в способах, прийомах, принципах, нормах, які становлять *метод* наукового пізнання. Дослідження методів пізнання і практичної діяльності є завданням спеціальної дисципліни – методології.

Методологія – складна, динамічна, цілісна, субординована система способів, прийомів, принципів різних рівнів, сфери дії, спрямованості, евристичних можливостей, змістів, структур тощо.

Методологія не може бути зведена до якогось одного, навіть дуже важливого методу. Вчений ніколи не повинен покладатися на якесь єдине вчення, ніколи не повинен обмежувати методи свого мислення єдиною філософією.

Методологія не є такою простою механічною сумою окремих методів.

Різноманіття видів людської діяльності зумовлює й різноманітний спектр методів, що можуть бути класифіковані за певними критеріями. Насамперед варто виділити методи духовної, ідеальної (у тому числі наукової) та методи практичної, матеріальної діяльності.

Система методів (методологія) не може бути обмежена лише сферою наукового пізнання, вона повинна виходити за її межі й неодмінно охоплювати сферу практики, і ці дві сфери тісно взаємодіють.

Що стосується методів науки, то підстав для їхнього розподілу на групи може бути кілька. Так, залежно від ролі й місця у процесі наукового пізнання можна виділити методи формальні та змістовні, емпіричні та теоретичні, фундаментальні і прикладні, методи дослідження і викладення тощо.

Зміст досліджуваних наукою об'єктів становить критерій для розгалуження методів природознавства та методів соціально-гуманітарних наук. Своєю чергою методи природничих наук можуть бути поділені на методи вивчення неживої природи та методи вивчення живої природи тощо.

Виділяють також якісні й кількісні методи, однозначно-детерміністські й вірогіднісні, методи безпосереднього й опосередкованого пізнання, оригінальні та похідні тощо.

У сучасній науці працює багаторівнева концепція методологічного знання, згідно з якою всі методи наукового пізнання можуть бути розділені на основні групи (за ступенем спільності та широти застосування).

Філософські методи: найдавнішими є діалектичний і метафізичний. Кожна філософська концепція має методологічну функцію та є своєрідним способом розумової діяльності. Тому до них також відносяться аналітичний (характерний для сучасної аналітичної філософії), інтуїтивний, феноменологічний, герменевтичний (розуміння) та ін.

Філософський метод – не просто фізичне зведення жорстко фіксованих регуляторів, а система гнучких принципів, операцій, прийомів, що носять загальний, універсальний характер, тобто знаходяться на найвищих (граничних) рівнях абстрагування. Тому філософські методи не описуються у чітких термінах логіки й експерименту, не підлягають формалізації та математизації.

Філософські методи задають лише найзагальніші напрями дослідження, його генеральну стратегію, але не заміняють спеціальні методи й не визначають остаточний результат пізнання прямо та безпосередньо.

Загальнонаукові підходи й методи постають у якості своєрідної «проміжної методології» між філософією та фундаментальними теоретико-методологічними положеннями спеціальних наук.

До загальнонаукових понять найчастіше відносять такі поняття, як «інформація», «модель», «структура», «функція», «система», «елемент», «оптимальність», «ймовірність» тощо.

Характерними рисами загальнонаукових понять є, по-перше, невід'ємність у їхньому змісті окремих властивостей, ознак, понять певної низки окремих наук і філософських категорій, по-друге, можливість (на відміну від останніх) їхньої формалізації, уточнення засобами математичної теорії, символічної логіки.

Якщо філософські категорії втілюють у собі гранично можливий ступінь спільності – конкретно-загальне, то загальнонауковим поняттям притаманне здебільшого абстрактно-загальне (однакове), що й дозволяє виражати їх абстрактно-формальними засобами.

На підставі загальнонаукових понять і концепцій формуються відповідні методи й принципи пізнання, що й забезпечують зв'язок та оптимальну взаємодію філософії зі спеціально-науковим знанням і його методами.

До загальнонаукових принципів і підходів відносяться системний і структурно-функціональний, кібернетичний, вірогідніший, моделювання, формалізація тощо.

Важлива роль загальнонаукових підходів полягає в тому, що їхній «проміжний характер» опосередковує взаємоперехід філософського та наукового знання (а також відповідних методів).

Методи окремих наук – сукупність способів, принципів пізнання, методів дослідження і процедур, що застосовуються у тій чи іншій науці й відповідають певній основній формі руху матерії. Це методи механіки, фізики, хімії, біології та соціально-гуманітарних наук.

Дисциплінарні методи – система прийомів, що застосовується у тій чи іншій науковій дисципліні та входить у якусь галузь науки або виникли на стиках наук. Кожна фундаментальна наука становить комплекс дисциплін, що мають свій специфічний предмет та свої своєрідні методи дослідження.

Методи міждисциплінарного дослідження – сукупність синтетичних, інтегративних способів, що виникли як результат сполучення елементів різних рівнів методології та націлені основним чином на стики наукових дисциплін.

ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Емпіричний рівень

Для більш докладного розуміння методології науки варто зупинитися на характеристиці деяких загальнонаукових методів дослідження. Звернемося насамперед до методів, що знаходять своє застосування на емпіричному рівні наукового пізнання – до спостереження й експерименту.

Спостереження – це навмисне та цілеспрямоване сприйняття явищ і процесів без прямого втручання у їхній плин, що підпорядковане певним завданням наукового дослідження.

Основні вимоги до наукового спостереження: однозначність мети, задуму; системність у методах спостереження; об'єктивність; можливість контролю шляхом повторного спостереження або за допомогою експерименту.

Спостереження використовується, як правило, тільки там, де втручання у досліджуваний процес є небажаним або неможливим.

Спостереження у сучасній науці пов'язане з широким застосуванням приладів, які, по-перше, підсилюють органи чуттів, а по-друге, знімають нашарування суб'єктивізму з оцінки явищ, що спостерігаються.

Важливе місце у процесі спостереження (в тому числі й експерименту) займає операція виміру.

Вимір – це визначення відношення однієї (вимірюваної) величини до іншої, що є прийнятою за еталон.

Оскільки результати спостереження, як правило, здобуваються у вигляді різних знаків, графіків, кривих на осцилографі, кардіограм тощо, важливою складовою дослідження є інтерпретація отриманих даних.

Особливими труднощами відрізняється спостереження у соціальних науках, де його результати багато в чому залежать від особистості спостерігача та його відношення до досліджуваних явищ. У соціології та психології розрізняють просте та складене (включене) спостереження. Психологи поряд з тим використовують й метод інтроспекції (самоспостереження).

Експеримент, на відміну від спостереження – це метод пізнання, за яким явища вивчаються у контрольованих і керованих умовах.

Експеримент, як правило, здійснюється на підставі теорії або гіпотези, що визначають встановлення завдання та інтерпретацію результатів.

Переваги експерименту порівняно зі спостереженням: виявляється можливим вивчати явище в чистому вигляді, можуть варіюватися умови протікання процесу, сам експеримент може багаторазово повторюватися.

Розрізняють кілька видів експерименту:

1. Найпростіший різновид експерименту – якісний, що встановлює наявність або відсутність пропонованих теорією явищ.
2. Вимірювальний, або кількісний експеримент, більш складний різновид експерименту, що встановлює чисельні параметри якоїсь властивості (чи властивостей) предмета або процесу.
3. Уявний експеримент – особливий різновид експерименту у фундаментальних науках.
4. Соціальний експеримент – специфічний вид експерименту, що здійснюється з метою впровадження нових форм соціальної організації та оптимізації керування. Сфера соціального експерименту обмежена моральними та правовими нормами.

Спостереження та експеримент є джерелом наукових фактів, під якими в науці розуміються особливого роду пропозиції, що фіксують емпіричне знання.

Факти – фундамент будинку науки, вони утворюють емпіричне підґрунтя науки, базу для висування гіпотез та створення теорій.

Методи обробки та систематизації знань емпіричного рівня – це насамперед аналіз і синтез.

Аналіз – процес уявного, а частіше й реального розчленовування предмета, явища на складові частини (ознаки, властивості, відносини). Процедурою, зворотною до аналізу, є синтез. *Синтез* – це поєднання виділених під час аналізу сторін предмета у єдине ціле.

Значну роль в узагальненні результатів спостереження й експериментів відіграє *індукція* (з лат. *inductio* – наведення) як особливий різновид узагальнення даних досвіду. За індукцією думка дослідника рухається від часткового (часткових факторів) до загального. Розрізняють популярну та наукову, повну та неповну індукцію.

Протилежністю індукції є *дедукція*, яка визначає рух думки від загального до часткового. На відміну від індукції, з якою дедукція тісно пов'язана, вона основним чином використовується на теоретичному рівні пізнання.

Процес індукції пов'язаний із такою операцією, як *порівняння* – встановлення подібності та розходження об'єктів, явищ.

Індукція, порівняння, аналіз та синтез готують ґрунт для розробки класифікацій – поєднання різних понять і відповідних ним явищ у визначені групи, типи з метою встановлення зв'язків між об'єктами та класами об'єктів.

Прикладами класифікацій є таблиця Д. Менделєєва, класифікації тварин, рослин, кристалів тощо.

Класифікації подаються у вигляді схем, таблиць, що використовуються для орієнтування у різноманітті понять або відповідних об'єктів.

Теоретичний рівень

Серед методів пізнання, що використовуються на теоретичному рівні наукового пізнання, – абстрагування.

Абстрагування – це такий метод, суттю якого є відволікання в процесі пізнання від певних властивостей об'єкта з метою заглибленого дослідження якоїсь однієї визначеної його сторони. Результатом абстрагування є вироблення абстрактних понять, що характеризують об'єкти з різних сторін.

У процесі пізнання використовується й такий метод, як аналогія.

Аналогія – умовисновок про подібність об'єктів у визначеному відношенні на підставі їхньої подібності за низкою інших відносин.

З аналогією пов'язаний метод *моделювання*, заснований на принципі подібності. Його сутність полягає в тому, що безпосередньо досліджується не сам об'єкт, а його аналог, його заступник, його модель, а потім отримані у ході вивчення моделі результати за особливими правилами переносяться на сам об'єкт. Моделювання використовується у тих випадках, коли сам об'єкт або є

важкодоступним, або його безпосереднє вивчення економічно не вигідне тощо. Розрізняють кілька різновидів моделювання:

- *Предметне моделювання*, за яким модель відтворює геометричні, фізичні, динамічні або функціональні характеристики об'єкта (наприклад, модель моста, греблі, модель крила літака тощо).
- *Аналогове моделювання*, за яким модель та оригінал можуть бути описані єдиним математичним співвідношенням (електричні моделі, що використовуються для вивчення механічних, гідродинамічних та акустичних явищ).
- *Знакове моделювання*, за яким у ролі моделей постають схеми, креслення, формули. Значення знакових моделей особливо зросло із поширенням масштабів застосування ЕОМ для їхньої побудови.
- *Уявне моделювання*, за яким моделі за допомогою думки здобувають наочний характер (модель атома, що була запропонована Н. Бором).
- *Моделний експеримент*: немає чіткої межі між методами емпіричного та теоретичного пізнання.

Із моделюванням органічно пов'язана ідеалізація.

Ідеалізація – уявне конструювання понять, теорій щодо об'єктів, які не існують й не відбуваються у дійсності, але для яких існує наближений прообраз або аналог у реальному світі. Прикладами побудованих за цим методом ідеальних об'єктів є геометричні поняття крапки, лінії, площини тощо. З подібного роду ідеальними об'єктами оперують усі науки – ідеальний газ, абсолютно чорне тіло, суспільно-економічна формація, держава тощо.

Істотне місце у сучасній науці займає системний метод дослідження або системний підхід.

Системний підхід – це спосіб теоретичного подання та відтворення об'єктів у якості систем. Основними поняттями системного підходу є «елемент», «структура», «функція» тощо.

Цей метод є старим й новим одночасно. Він досить старий, оскільки такі його форми та складові, як підхід до об'єктів під кутом зору взаємодії частини й цілого, встановлення єдності й цілісності, розгляд системи як закону структури даної сукупності компонентів, існували століття, але були розрізненими.

Спеціальна розробка системного підходу почалася з середини ХХ ст. з вивчення та використання на практиці складних багатокомпонентних систем.

У центрі уваги за системним підходом знаходиться вивчення не елементів як таких, а насамперед структури об'єкта та місця елементів у ній.

Основні моменти системного підходу:

- Вивчення феномена цілісності та встановлення складу цілого, його елементів.
- Дослідження закономірностей поєднання елементів у систему, тобто структури об'єкта, що утворює ядро системного підходу.
- Вивчення функцій системи та її складових, тобто структурно-функціональний аналіз системи.
- Дослідження генезису системи, її меж та зв'язків із іншими системами.

Особливе місце у методології науки займають методи *побудови й обґрунтування* теорії.

Серед них важливе місце займає *пояснення* – використання більш конкретних, зокрема, емпіричних знань для з'ясування знань більш загальних. Пояснення підрозділяється на:

- Структурне (наприклад, обладнаний двигун).
- Функціональне (як діє двигун).
- Причинне (чому та як він працює).

У ході побудови теорії складних об'єктів важливу роль відіграє метод *сходження від абстрактного до конкретного*.

Пізнання на початковому етапі відбувається від реального, предметного, конкретного до вироблення абстракцій, що відображають окремі сторони досліджуваного об'єкта. Мислення, коли розтинає об'єкт, ніби вбиває його, уявляє об'єкт розчленованим скальпелем думки. Наступне завдання – відтворити об'єкт, його цілісну картину у системі понять, спираючись на вироблені на першому етапі абстрактні визначення, тобто перейти від абстрактного до конкретного, але вже відтвореного у мисленні або до духовно-конкретного. При тому сама побудова теорії може бути здійсненою або логічним, або історичним методами, що тісно пов'язані між собою.

За *історичним методом* теорія відтворює реальний процес виникнення та розвитку об'єкта аж до теперішнього часу, а за *логічним* вона обмежується відтворенням сторін об'єкта, як вони існують у предметі у розвинутому його стані. Обрання методу не є довільним, а диктується метою дослідження.

Історичний і логічний методи тісно взаємопов'язані. Адже в результаті зберігається все позитивне, що було накопичене у процесі розвитку об'єкта. Не випадково організм у своєму індивідуальному розвитку повторює еволюцію живого від рівня клітки до сучасного стану.

Логічний метод є одночасно й історичним, але очищеним від історичної форми. Так, учень починає вивчати математику з того, з чого починалася її історія – з арифметики.

Своєю чергою історичний метод у кінцевому кінці дає те ж саме, що й логічний метод, – реальну картину об'єкта, але логічний метод при тому є обтяженим історичною формою. У побудові теорії, як й ідеальних об'єктів, важлива роль належить аксіоматизації.

Аксіоматизація – спосіб побудови наукової теорії, за яким у його підґрунтя кладуться деякі вихідні положення – аксіоми або постулати, з яких всі інші висновки теорії виводяться дедуктивно чисто логічним шляхом, за допомогою доказу.

Цей метод побудови теорії припускає широке використання дедукції. Класичним зразком побудови теорії аксіоматичним методом може служити геометрія Евкліда.

Наукова теорія та її структура

Початковою сходинкою наукового пізнавального циклу є *визначення проблеми*, яку можна сформулювати як знання про незнання, тобто знання зі знаком питання. У поставленні проблеми необхідним є:

- усвідомлення деякої ситуації як завдання;
- чітке розуміння змісту проблеми, її формулювання із розмежуванням відомого та невідомого.

Другою сходинкою циклу є вироблення гіпотези (або низки гіпотез) з метою вирішення проблеми.

Гіпотеза – це науково обґрунтоване припущення, що виходить з фактів, умовивід, що має своїм призначенням» вирішити наукову проблему та має вірогіднісний характер.

Якість гіпотези визначається мірою її здатності охопити як досліджуване коло явищ, так й інші, у тому числі й явища, що знову відкриваються. Сила гіпотези вимірюється й тим, наскільки вона здатна передбачати нові факти. Нарешті, гіпотеза повинна відповідати вимозі принципової перевірюваності.

Набуття гіпотезою статусу достовірного знання, статусу теорії припускає її підтвердження, доказ, що здійснюється різними способами, насамперед практикою та експериментом.

Теорія, на відміну від гіпотези, становить вже не ймовірно правильне, а достовірно правильне знання.

Наукова теорія – система знань, що описує та пояснює визначену сукупність явищ, дає обґрунтування усіх висунутих положень і зводить відкриті у даній сфері закони до єдиної основи. Наприклад, теорія відносності, квантова теорія, теорія держави і права тощо.

Основні риси наукової теорії:

- Наукова теорія – це знання про визначений предмет або чітко визначену, органічно пов'язану групу явищ.
- Поєднання знання у теорію визначається її предметом.
- Теорію в якості найважливішої її ознаки характеризує пояснення відомої сукупності фактів, на відміну від простого їхнього описування, розкриття закономірностей їхнього функціонування та розвитку.
- Теорія повинна мати прогностичну силу, передбачати перебіг процесів.
- У розвинутій теорії всі її основні положення повинні бути поєднані загальним початком, підставою.
- Усі вхідні у зміст теорії положення повинні бути обґрунтовані.

Структура наукової теорії містить:

- основи теорії (аксіоми геометрії Евкліда, принципи діалектики);
- закони, що постають як основи наукової теорії, її база;
- вузлові поняття, категоріальний апарат теорії, за допомогою якого знаходить вираження та викладається основний зміст теорії;
- ідеї, в яких органічно поєднані відображення об'єктивної реальності та визначення практичних завдань.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ФІЛОСОФІЇ ТА ОКРЕМИХ НАУК

Дослідження всякого наукового спрямування базуються на галузях філософського знання (онтологія, гносеологія, аксіологія, методологія, праксеологія, соціальна філософія, філософська антропологія, філософія науки тощо).

Філософія (1) входить до складу теоретичної частини будь-якої науки. М. Фарадей: «там, де думка поєднується з фактом, без філософії обійтись не можна».

(2) Будь-який світогляд є філософським осмисленням світу, виявом відносин «людина – світ».

(3) Філософське знання є одним з елементів суспільної свідомості й пронизує всі інші її елементи (політичну, правову, моральну, естетичну, економічну, екологічну свідомості).

(4) Філософське знання охоплює й парафілософські проблеми й дослідження (логіку, психологію, соціологію, політологію тощо).

Співвідношення філософських та окремих наук можна звести до двох основних моделей (типів):

- абсолютизація однієї з цих сторін (метафізичний підхід);

- взаємозв'язок, взаємодія обох сторін (діалектичний підхід).

Методологічна функція філософії є суттєвою функцією будь-якого теоретичного знання. Загально-філософські методології були сформовані ще в епоху античності. Але як зріле вчення про принципи, підходи, методи і прийоми пізнання методологія науки виникла в XVII–XVIII ст. у зв'язку з диференціацією науки та бурхливим її розвитком.

Історико-філософські традиції різних країн щодо визначення методологічних засад науки суттєво відрізняються: наприклад, у сучасній Англії домінує аналітична філософія, у Німеччині, Франції, США – феноменологія, на пострадянському просторі – діалектична методологія. Тобто, існує багато різних методологій, детермінованих історичними, культурними, соціальними, науковими традиціями, умовами і творчими здібностями вчених – скільки є науковців (наукових шкіл), стільки існує й методологічних підходів до пізнавальної діяльності у будь-якій сфері суспільного життя.

Серед науковців різного спрямування дуже популярною є *діалектична методологія*. У методології науки під діалектикою розуміють стиль мислення, який характеризується гнучкістю думок, схильністю до компромісів.

Існують також певні модифікації діалектичного вчення:

- діалектика «здорового глузду» повсякденного буття людини;
- діалектичні принципи науково-пізнавальної діяльності, що приховані за іншими назвами («невизначеності» В. Гейзенберга, «відповідності» Г.Герца, «доповнюваності» Н.Бора, «системності» Л. фон Берталанфі, «синергізму» І.Пригожина, «коеволюції» М.Мойсеєва);
- теоретичні методи загальнонаукового рівня пізнання (конкретизації, ідеалізації, абстрагування, системно-структурного аналізу, теоретичного моделювання тощо).

Особливе місце в сучасній методології пізнання посідає *герменевтика* (від грец. *пояснюю*).

Алгоритм герменевтичного розуміння наукових явищ складається з таких кроків:

- 1) розробка гіпотези, що містить передчуття або передрозуміння смислу тексту як цілого;
- 2) інтерпретація окремих його фрагментів;
- 3) коригування цілого смислу на основі аналізу окремих фрагментів тексту.

Герменевтичний метод є способом розгляду окремого лише як частини цілого, від знаходження цілісності у розмаїтті явищ.

Сучасна герменевтика протиставляє науковому знанню герменевтичний універсум (від лат. *universum* – поняття, що характеризує коло тих предметів, які вивчаються в рамках даної наукової теорії за допомогою засобів цієї теорії), котрий створюється під впливом історичної традиції, людського досвіду.

Тектологічна методологія (О. Богданов) випередила ідеї кібернетики, загальної теорії систем і синергетики. Тектологія має науково систематизувати організаційний досвід людства загалом.

Тектологія як наука характеризується тісним зв'язком із кожним з трьох основних циклів наукового знання: математичним, природничим, соціологічним. Основна проблема тектології – з'ясування природи дискретності (від. лат. *diskretus* – перервний) і безперервності людського досвіду.

У сучасній науці панує *системний підхід*, що ґрунтується на ідеях загальної теорії систем і системного аналізу. Початок системним дослідженням поклали біологи Л. фон Берталанфі і Р. Жерар, економіст К. Боулдинг, філософ і психолог А. Рапопорт.

Серед сучасних розробок системної проблематики виділяються: філософські проблеми системного підходу; проблеми логіки і методології системних досліджень; проблеми створення спеціально-наукових системних концепцій і теорій; проблеми побудови загальної теорії систем.

До спеціально-наукових системних концепцій і теорій належить найбільша частина сучасних системних досліджень.

Л. фон Берталанфі: теорія відкритих систем, є емпіричним варіантом загальної теорії систем.

Нині все більшої уваги набуває *синергетика* як методологія.

Синергізм – термін, запозичений з біохімії; відображає ефект посилення дії одного каталізатора додаванням іншого.

У науці ефект синергізму був поширений майже на всі великі складні системи економіки, екології, політології, демографії, космології, глобалістики.

Синергетика як методологія має рід ознак.

Ієрархічність – наявність певної субординації між усіма рівнями системи. Жодна система не може повністю редукуватися, тобто властивості структур більш високого рівня не можна описати мовою більш простого рівня.

Емерджентність (від лат. виникнення нового, неочікуваного) – поява нової якості сприймається вищим щодо неї рівнем ієрархії як біфуркація (з лат. *bifurcus* – роздвоєний), втрата сталості та збільшення хаосу.

Гомеостатичність – система в межах кожного рівня ієрархії існує за рахунок власної внутрішньої енергії, і, з одного боку, може зруйнуватися, тобто перейти у стан хаосу з позицій цього рівня, з іншого – цей хаос виглядає як

певний порядок на більш низькому рівні; крім того, система може здійснити «фазовий перехід» на інший рівень у точці *біфуркації*.

Темпоральність (від лат. *tempus* – час) – зміна темпу розвитку, часова тривалість.

Нелінійність – при переході з одного рівня організації до іншого система потрапляє з лінійної (одномірної) у нелінійну (багатомірну) зону.

Відкритість – наявність у ній джерел і стоків обміну речовиною та енергією з довколишнім середовищем (будь-яка замкнена система приречена на загибель, життєздатною є лише відкрита до змін система).

Несталість, нестабільність – для розвитку системи необхідна певна хиткість, її внутрішня невірноваженість (саме у точці несталості замкнена система стає відкритою до змін).

Необоротність – існує на всіх структурних рівнях світу або зовсім не існує; необоротність часу в тому, що він спрямований з минулого у майбутнє; чисельні приклади асиметрії просторових характеристик розвитку підтверджують також наявність просторової необоротності.

Релятивність (від лат. *relativus* – відносний) – залежність від позиції спостерігача; підкреслює обмеженість і відносність наших уявлень про масштаби змін і кінцевий результат.

Атрактивність (від лат. *attractio* – притягування), на основі якої виникають режими з загостренням у розвитку системи; майбутній стан системи притягує, організує, формує, змінює наявний її стан. Атрактори – це каталізатори синергетичного ефекту.

Дисипативність (від лат. *dissipatus* – розкиданий, пов'язаний із втратами механічної енергії, частина якої перетворюється на інші види енергії) – синергетичні структури називають дисипативними, тому що для їх підтримки необхідно більше енергії, ніж для підтримки простіших структур, які вони замінюють; дисипація як фактор саморозвитку світу відкидає все зайве.

Відповідальність за вибір майбутньої структури – характеризує системи, що включають людину або як спостерігача, або як активну її складову); відкритість, шанобливе ставлення до «чужого» досвіду, готовність до його прийняття і здатність дати щось в обмін формує етику відповідальності.

Названі ознаки виконують також функції базових принципів синергетики як методології. За її допомогою І. Пригожин пропонує бачити світ по-новому.

Синергетична методологія *не нав'язує* складноорганізованим системам шляхів їхнього розвитку (швидше намагається зрозуміти, як можна сприяти їхнім власним тенденціям розвитку); розглядає *хаос як плідний момент* конструктивного механізму еволюції системи до нової організації; розглядає

можливості розвитку складних систем за альтернативними шляхами (причому стан системи визначається не тільки її минулим, а й майбутнім, тобто вона організовується відповідно до наступної структури самоорганізації системи); передбачає можливість *монтажу складного* еволюційного цілого з часток (причому ціле не є простою сумою часток, воно є новою якістю); для управління складними системами визнає важливим не силу впливу, а правильну топологічну конфігурацію, *архітектоніку впливу* (малі, але правильно організовані резонансні впливи на складну систему є надзвичайно ефективними); розкриває закономірності та умови протікання швидких, лавиноподібних процесів та процесів нелінійного самостимулюючого зростання; дає можливість подолати деякі *психологічні бар'єри*, страх перед складними системами, дає надію на опис складного за допомогою відносно простішого.

Отже, синергетична методологія – це передусім спосіб мислення, який показує, що складні системи (природні, соціальні чи культурні) розвиваються не лінійно й не за жорсткими правилами, а через взаємодію багатьох елементів, що можуть породжувати несподівані ефекти: хаос, новий порядок, самоорганізацію. Її сутність у тому, що навіть невеликі зміни чи випадковості можуть радикально змінити розвиток системи, а головна цінність – у розумінні, як із хаосу виникає нова структура. Наприклад, образ «танцю системи»: елементи рухаються кожен по-своєму, але їхня взаємодія створює новий ритм і гармонію, яку неможливо передбачити наперед, але можна дослідити й зрозуміти.

ВЧЕННЯ ПРО ІСТИНУ ТА ЇЇ КРИТЕРІЇ

У філософії три великі цінності завжди залишаються мірилом як людських діянь, так і самого життя людини – служіння істині, добру та красі. Істина уособлює цінність знання, добро – моральні підвалини життя і краса – служіння цінностям мистецтва. Однак істина є тим фокусом, у якому поєднуються добро й краса.

Істина – мета, до якої спрямоване пізнання.

Ф. Бекон: «знання – сила, але лише за тої неодмінної умови, якщо воно є істинним».

Класична концепція істини: бере свій початок від Аристотеля, зводиться до кореспонденції, тобто відповідності знання об'єкту.

Якби пізнання із самого початку не було б істинним сприйняттям дійсності, то людина не могла б розумно перетворювати навколишній світ, пристосуватися до нього.

Процес пізнання – досить складний шлях.

Історія науки свідчить навіть про цілі століття, протягом яких за істину приймалися неправильні положення. Омана становить небажаний, але правомірний зигзаг на шляху до істини.

Омана – це зміст свідомості, що не відповідає реальності, але сприймається за істинний.

Так, наприклад, у художній літературі, кіно, театрі вигадка досить часто сприймається за реальність. Але звичайно вигадка частіше зустрічається у реальному житті, наприклад, у політиці, ідеології. Історія пізнавальної діяльності людства показує, що й омани відображають, правда, однобічно об'єктивну реальність, мають реальне джерело, «земні» підстави. Немає та у принципі й не може бути омани, що взагалі нічого не відображає – нехай дуже опосередковано або навіть гранично спотворено.

Отже, омани мають гносеологічні, психологічні й соціальні корені. Але їх варто відрізнити від неправди як морально-психологічного феномену.

Неправда – перекручування дійсного стану речей, що має за мету ввести когось в омани. Неправдою може бути як вигадкування про те, чого не було, так і свідоме приховування того, що було. Джерелом неправди може бути також і логічно неправильне мислення.

Наукове пізнання за самою своєю суттю неможливе без зіткнення різних, часом протилежних, поглядів, боротьби переконань, думок, дискусій, так само воно неможливе й без оман, помилок. Проблема помилок займає далеко не останнє місце у науці. У дослідницькій практиці помилки досить часто відбуваються під час спостереження, виміру, розрахунків, суджень, оцінок.

Г. Галілей: уникнути помилок у спостереженні просто неможливо.

Класична концепція істини добре узгоджується з вихідною гносеологічною тезою сучасної філософії про те, що пізнання є сприйняттям дійсності за допомогою свідомості людини. Істина з тих позицій є адекватним сприйняттям об'єкта суб'єктом, що пізнає, відтворення його таким, яким він існує сам по собі, поза і незалежно від людини, її свідомості.

Істина єдина, але в ній виділяються об'єктивний, абсолютний і відносний аспекти, які своєю чергою можна розглядати як відносно самостійні істини.

Існує ціла низка форм істини: повсякденна або життєва, наукова істина, художня істина й істина моральна.

Загалом форм істини майже стільки, скільки існує різновидів занять. Особливе місце серед них займає наукова істина, що характеризується низкою специфічних ознак: спрямованість на розкриття сутності на підміну від істини повсякденної; системність, впорядкованість знань у її межах та обґрунтованість, доказовість знання; повторюваність і загальнозначність, інтерсуб'єктивність.

Ключовою характеристикою істини, її основною ознакою є її об'єктивність.

Об'єктивна істина – це такий зміст наших знань, який не залежить ані від людини, ані від людства. Об'єктивна істина становить знання, зміст якого є таким, як він «заданий» об'єктом, тобто показує об'єкт таким, яким він є.

Так, твердження, що земля подібна до сфери, що $3 > 2$ – це об'єктивні істини.

Якщо наше знання – це суб'єктивний образ об'єктивного світу, то об'єктивною в цьому образі й є істина. У самій дійсності істини немає. Істиною характеризуються лише наші пізнавальні образи, наші знання про дійсність. Тому істина суб'єктивна (не плутати із суб'єктивізмом).

Наприклад, стіл. Він не є істинним і не є хибним – він просто стоїть, існує. Істинним або хибним може бути тільки наш образ, наше сприйняття столу – не як у дальтоніка або, навпаки, у людини короткозорої.

Люди вживають ще такі висловлювання, як «істинна політика», «істинна людина». Але ясно, що у подібних випадках істина використовується у своїй вторинній, оцінній функції, і ми знаємо, що таке істинна політика чи істинна людина.

Визнання об'єктивності істини та можливості пізнавати світ рівнозначні. Але чи можуть людські уявлення, що виражають об'єктивну істину, виражати її відразу, цілком, безумовно, абсолютно, або тільки приблизно, відносно? - Це питання якраз й є питанням про співвідношення істини абсолютної та відносної.

Абсолютна істина – повне, вичерпне, точне знання про об'єкт дослідження, знання, що не можна спростувати, а тільки доповнювати та розвивати наступним розвитком науки.

Такі істини людям, природно, недоступні.

Абсолютна істина – це тільки регулятивна ідея, тобто деякий ідеал, до якого, безумовно, потрібно прагнути, але досягти й упевнитися в якому неможливо. У реальному своєму вираженні абсолютна істина є поняттям потенційної нескінченності людського пізнання світу, межа, до якої прагне наше знання.

До абсолютних істин нерідко відносять «вічні» або «остаточні» істини, істини факту.

наприклад, Степан народився 10 січня 2026 р. Хоча й тут існує відносний момент – саме літочислення. В ісламському літочисленні (від хіджри) цифри, зрозуміло, будуть іншими.

Найбільш коректним можна вважати визначення абсолютної істини як сукупності моментів завершеного, неминущого знання в складі істин відносних.

Візьмемо як приклад атом. Древні вважали, що він неподільний. На початку ХХ ст. він «складався» з електронів. У наш час він «складається» вже з маси елементарних частинок. І число їх постійно зростає. Усі ці образи атома – знання відносне. Але сам факт, що атом – це реальність, що він існує, відносно стійкий, – сам цей факт є знаком, елементом абсолютного знання.

Поняття «*відносна істина*» служить для позначення кінцевих, обмежених моментів людського пізнання світу, приблизності й недосконалості наших знань про дійсність, визначених ступенів або порядків поглиблення в її невичерпну сутність.

Відносна істина залежить від реальних історичних умов свого часу, зокрема від точності або досконалості засобів спостереження та експерименту.

Термін «абсолютне» застосовується й до будь-якої відносної істини: оскільки вона є об'єктивною, то як момент містить у собі щось абсолютне. І в цьому сенсі можна сказати, що будь-яка істина абсолютно-відносна.

Розвиток будь-якої істини є нарощуванням моментів абсолютного. Наприклад, кожна наступна наукова теорія є порівняно з попередньою більш повним і глибоким знанням. Але нові наукові істини зовсім не знищують своїх попередників, а, навпаки, доповнюють, конкретизують або включають їх до свого змісту як моменти більш загальних і глибоких істин. Колишня теорія витлумачується в складі нової як її окремий випадок.

Абсолютна і відносна істини – *істини об'єктивні*. Різниця між ними лише у ступені точності і повноти відображення дійсності.

Абсолютна і відносна істини насправді – нерозривні аспекти істини об'єктивної. Питання про співвідношення істини абсолютної і відносної виражає процес руху пізнання до істини: від незнання до знання, від знання менш повного до знання більш повного. Досягнення істини не може бути реалізоване у одноразовому акті пізнання, воно становить цілий процес.

Істина є конкретною, оскільки вона зберігає своє значення лише для визначених умов часу й місця, а з їхньою зміною може перетворитися у свою протилежність.

Чи приносить дощ добро? – Однозначної відповіді на це питання не може бути, бо це залежить від певних конкретних умов. Тобто істина конкретна. Абстрактною істина не буває. Істина завжди «приписана» до визначеного місця й часу.

Наприклад, конкретне твердження «вода кипить при 100°C» жорстко прив'язане до нормального атмосферного тиску (760 мм ртутного стовпчика), «нормальної» висоти понад рівнем моря тощо. Високо у горах, помітимо, це загалом правильне твердження доведеться уточнювати.

Конкретність істини варто розуміти також і як зростання її єдності за рахунок виявлення та синтезу все нових і нових (численних і різноманітних) її сторін.

Свого часу Декарт, Спіноза, Лейбніц пропонували в якості *критерію істини* ясність і виразність думки. Ясним може бути те, що є відкритим для розуму, що спостерігається та з очевидністю визнається таким, не збуджуючи сумнівів. (Прикладом такої істини може бути твердження: «квадрат має чотири сторони».)

Ясність і очевидність – суб'єктивні стани свідомості, що мають величезну життєву значущість, але вони явно потребують опори на щось більш «міцне».

Психологічно є важливими не тільки ясність і очевидність думок, а й упевненість у їхній достовірності. Однак і впевненість не може служити критерієм істинності. Впевненість в істинності думки здатна фатально ввести в оману.

Загальнозначущість як критерій істини: істинне те, що відповідає поглядам більшості. Якщо більшість переконана у достовірності тих чи інших принципів, то це може бути важливою гарантією проти омани.

У деяких філософських системах існує такий критерій істини, як принцип прагматизму, який визначає істину через її практичну корисність. Один із засновників прагматизму, американський філософ Вільям Джемс (1842 – 1910), наприклад, вважав, що істинність судження «Бог існує» не залежить від реальності існування Бога й зумовлена тим, що переконаність у його існуванні добродійна для людського життя.

Прагматизм найчастіше постає в індивідуалістичній формі: істинне особисто для мене, для мого індивідуального життя. Але це дуже сумнівно – ототожнювати корисність з істинністю. Корисна іноді й неправда. Отже, не все те істинне, що корисне.

Критерій істини не знайти в мисленні самому по собі, немає його й у дійсності, що взята поза суб'єктом.

Критеріїв істини існує багато. Однак головним, вирішальним критерієм істини є *практика*, тобто матеріальна предметно-почуттєва діяльність людини, що спрямована на реальне перетворення світу – природного й соціального.

Як критерій істини практика знаходить своє використання не тільки у предметній фізичній діяльності, зокрема в експерименті. Вона постає й в опосередкованій формі – як логіка, що загартувалася за допомогою практики. Можна сказати, що *логіка* – це опосередкована практика. Логічність думки при

достовірності вихідних положень є значною гарантією не тільки її правильності, а й істинності. Останньою же підставою достовірності нашого знання є можливість на його базі практичного творення.

Однак і цей критерій теж не є абсолютним. Практика носить завжди конкретно-історичний характер, розвивається, вдосконалюється, конкретизується. І те, що недоступне для неї сьогодні, може стати доступним завтра. На сьогодні більш точного і надійного критерію, ніж практика, у людини просто немає.

Отже, критерії істини можна пояснити як «лакмусові папірці», що допомагають відрізнити знання від омани: практичний критерій показує, чи працює знання в реальному житті; логічний – чи воно узгоджується з іншими перевіреними знаннями; емпіричний – чи підтверджується досвідом і фактами; а також соціальний – чи визнається спільнотою науковців.

Уявіть це як перевірку нового гаджета: він має не лише гарно виглядати (логіка), а й реально працювати (практика), відповідати опису (факти) та бути прийнятим користувачами (суспільство). Саме сукупність цих «тестів» дозволяє нам упевнено сказати: знання є істинним.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Наука як об'єкт філософського дослідження.
2. Наукове пізнання, його форми та методи.
3. Загальнонаукові методи дослідження.
4. Взаємозв'язок філософії та окремих наук.
5. Функції філософії у науковому пізнанні.
6. Вчення про істину та її критерії.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Мета. Ознайомити з наукою як об'єктом філософського дослідження. Розкрити сутність наукового пізнання, його форми та методи. Визначити загальнонаукові методи дослідження та їх роль у розвитку науки. Показати взаємозв'язок філософії та окремих наук. Проаналізувати функції філософії у науковому пізнанні. Розглянути вчення про істину та її критерії.

Ключові поняття та терміни. Наука, наукове пізнання, методологія, методи дослідження, загальнонаукові методи, філософія науки, істина, абсолютна істина, відносна істина, критерії істини, синергія.

Запитання для самоконтролю

У чому полягає особливість науки як об'єкта філософського дослідження?

Які основні форми та методи наукового пізнання?

Що таке загальнонаукові методи дослідження і які приклади можна навести?

Як взаємодіють філософія та окремі науки?

Які функції виконує філософія у науковому пізнанні?

Що таке істина у філософії та які існують критерії її визначення

Креативні завдання*

✚ Підготувати приклади застосування загальнонаукових методів (аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання) у різних науках.

✚ Написати коротке повідомлення (1–2 сторінки) про роль філософії у формуванні наукової картини світу.

✚ Проаналізувати приклад наукового відкриття, показавши його методологічні основи.

✚ Порівняти різні критерії істини (практика, логічна несуперечність, відповідність реальності) та зробити висновки щодо їх значення.

Теми для есеїв

Наука як особливий тип пізнання

Методологія наукового пізнання: значення та роль

Загальнонаукові методи дослідження та їх застосування

Філософія і наука: точки перетину

Істина та її критерії у науковому пізнанні

Завдання для самостійної роботи

1. Скласти хронологію з історії та розвитку науки.
2. Зобразити схематично взаємодію наук.

Розвиток науки. В історії формування та розвитку науки можна виділити два етапи, що відповідають двом різним методам побудови знань і двом формам прогнозування результатів діяльності: 1) наука, що зароджується, 2) власне наука.

Наука, що зароджується, вивчає переважно ті речі й способи їхньої зміни, з якими людина постійно стикалась у виробництві та повсякденному досвіді: вона прагнула побудувати моделі таких змін для того, щоб передбачати результати

практичної дії. Першою й необхідною передумовою для цього було вивчення речей, їхніх властивостей і відносин, виділених самою практикою.

У ході розвитку пізнання та практики починає формуватися новий спосіб побудови знань, що знаменує перехід до власне наукового дослідження предметних зв'язків світу.

Оскільки розподіл між наукою, що формується, та сформованою наукою пов'язаний і новим способом породження знань, проблема генези (розвитку) науки з'являється як проблема передумов власне наукового способу дослідження. Ці передумови формуються в культурі у вигляді визначених установлень мислення, що дозволяють виникнути науковому методу.

Розвиток науки припускає, з одного боку, революційні зрушення й відновлення, а з іншого – наступність, еволюцію, повернення до прототипів.

Сьогодні відбувається не тільки подальша еволюція науки та її типів, а й переосмислення її природи, будови та принципів.

Це переосмислення відбувається у кількох напрямках: переглядається статус технічних і гуманітарних наук щодо їхньої самостійності, повноцінності, специфічності; відбувається взаємна асиміляція та збагачення методів різних наук; основи наук усе більше методологізуються; переглядаються основні категорії й правила, що регулюють наукове мислення.

Наука все більше розуміється як організм, що розвивається, як інструмент пізнання, зумовлений культурою та ціннісними установками людини.

Взаємодія наук. У процесі розвитку науки відбувається все більш тісна взаємодія природних, соціальних і технічних наук, сама наука все більше опановує практику, зростає її активна роль у всіх сферах життєдіяльності людей і підвищується соціальне значення, здійснюється зближення наукових і позанаукових форм знання, зміцнюється аксіологічна (ціннісна) суверенність науки.

Поділ науки на окремі сфери зумовлений різною природою речей і їхніх закономірностей. Розвиток різноманітних наук і наукових дисциплін не відбувається незалежно, а тільки у взаємозв'язку, причому у різних напрямках. Так, одна наука може використовувати дані, отримані іншими науками.

Одним із найважливіших шляхів взаємодії наук є їхній взаємообмін методами та прийомами дослідження: застосування методів одних наук в інших. Взаємодія наук і їхніх методів ускладнюється нерівномірністю розвитку різних наукових галузей і дисциплін.

Методологічний плюралізм – характерна риса сучасної науки, завдяки якій створюються необхідні умови для більш повного й глибокого розкриття сутності, законів якісно різних явищ реальної дійсності.

Тенденція *спеціалізації* в науці виявляється у виникненні розгалуженої системи наукових досліджень і теорій особливого призначення, із вузьким спрямуванням й обмеженим діапазоном засвоєння – саме внаслідок того, що окремі (спеціальні) науки виділилися, суттєво розрослися й ускладнилися, людина може оволодіти тільки незначною часткою наукових знань.

Уніфікація – процес зведення чого-небудь до єдиної форми, системи чи єдиних нормативів.

Наука розвивається немонотонно, має складну багаторівневу структуру.

Основна маса наукової роботи відбувається на одному якомусь рівні: це цінна, ефективна робота, що має міцне підґрунтя, розроблені методи, доступна плануванню; а отже, творча філософська робота тут відсутня – філософія потрібна тільки для певного загального розвитку.

Завдання для індивідуальної роботи

Укласти схеми (або презентації)

«Філософія і наука: спільне та відмінне»

Філософія й наука подібні за своїми структурами й розрізняються за своїми предметами і функціями. І філософське, і наукове знання складаються з елементів (суджень, умовиводів, понять, принципів, законів, гіпотез тощо), організованих у систему, що підпорядковується законам логіки і становить певний теоретично сконструйований світ. І саме в цьому розумінні філософія є наукою.

Однак якщо предметом науки є об'єкт, що розглядається як природно-історичний феномен, то предметом філософського дослідження є теоретична модель відношення людини до світу й світу до людини.

Філософія в усіх випадках є рефлексивною системою, котра включає предмет дослідження двічі – як дослідника і як елемент філософського аналізу. У філософії як світогляді світ представлений цілісно, виявлено місце людини, її інтереси, переконання, ціннісні орієнтації. Наукова структура не робить філософського світогляду наукою, тому за предметом дослідження філософія не є наукою.

Філософія і наука подібні намаганням до вірогідності, до раціонального пояснення світу. Але якщо в науці це асоціюється з прагненням до істини, то у філософії вірогідність доповнюється елементами переконання: є поєднаність

знання з переконаннями. Цим зумовлюється те, що ідеологічний момент у ній виявляється сильніше, ніж у науці.

Закони науки дозволяють прогнозувати, як буде розвиватися об'єкт. На засадах філософських принципів можна прогнозувати лише шляхи, засоби вивчення досліджуваного явища. Ця обставина вказує на різницю між філософією та наукою і в той же час на їх тісний взаємозв'язок. Наука не може успішно розвиватися без філософії.

Саме аналіз функцій філософії дозволяє впевнитись у необхідності освоєння всієї скарбниці філософських знань, оволодіння філософською методологією пізнавальної діяльності, що застосовується й в інших науках.

Філософія виконує передусім світоглядні функції: гуманістичну, соціально-аксіологічну (конструктивно-ціннісну, інтерпретаторську, критичну), культурно-виховну і пояснювально-інформаційну.

Серед *методологічних функцій* слід зазначити *евристичну*, сутність якої полягає у сприянні приросту наукових знань, у тому числі в створенні передумов для наукових відкриттів.

Координуюча функція полягає в координації методів у процесі наукового дослідження, яка базується на принципі взаємної доповнюваності та принципі домінування.

Інтегрувальна функція полягає у визначенні й усуненні дезінтегрувальних факторів, що призводять роздрібненості системи, надмірного зростання відносної самостійності елементів у її складі, виявленні недостатніх її ланцюгів або зв'язків, активне включення яких у функціонування системи надає їй більшої гармонійності й оптимальності, тобто підвищує ступінь упорядкованості й організованості.

Логіко-гносеологічна функція філософії полягає у розробці самого філософського методу, його нормативних принципів, а також у логіко-гносеологічному обґрунтуванні тих або інших понятійних і теоретичних структур наукового знання

«Тектологічна методологія та тектологічна закономірність»

Важливим тектологічним поняттям є «організаційна гнучкість». Воно відображає рухомий, гнучкий характер зв'язків системи, легкість перегруповання елементів. Чим гнучкіша система, тим більше в ній виникає комбінацій, тим багатше матеріал підбору, швидше й повніше відбувається його пристосування до оточення. «Тектологічний прогрес, що ґрунтується на гнучкості, – пише О.О. Богданов, – сприяє розвитку, веде до ускладнення організаційних форм, бо в них накопичується пристосування до нових і нових змін умов.

Ускладнення, у свою чергу, сприяє розвитку гнучкості системи, тому що збільшує багатство можливих комбінацій. Саме тому загалом, чим вищою є організація, тим вона є більш складною і гнучкою». Основну тектологічну закономірність можна сформулювати так: зростання організованості за одними параметрами досягається за рахунок її зменшення за іншими параметрами.

«Синергетичний підхід у науці»

За класичними уявленнями, елементарним динамічним процесом можна керувати, змінюючи початкові умови. Водночас «зовнішній» керований вплив на макросистему здійснюється шляхом зміни граничних умов у термінах макропараметрів. При поступових змінах макропараметрів система послідовно проходить ряд сталих станів, і зміни мають оборотний характер за винятком гістерезисних (від грец. – спізнювання, відставання) ефектів.

Необоротність дає про себе знати, коли система виходить з-під контролю, наприклад, у випадках соціального колапсу. Необоротні процеси є наслідком спонтанної (від лат. *spontaneous* – довільний, самодіючий) активності макросистеми, коли її спробують приборкати шляхом зовнішніх впливів. Ця активність може призвести до згубних наслідків: дисипація, що раніше підтримувала процеси самоорганізації, може набути вибухового, лавиноподібного характеру.

Синергетичний підхід встановлює природне обмеження на можливості керування іншими системами: ними можна керувати не до кінця, іноді вони «перестають підкорятися» і починають трансформуватися не в потрібному напрямі. Погано те, що ці трансформації, якщо вони деградаційні щодо впорядкованих структур, із зростанням ентропії викликають ефект «ланцюгової реакції» розпаду системи. Тобто необоротне збільшення ентропії описує наближення системи до стану, що нездоланно притягує її. Це стан хаосу, з якого система не виходить добровільно. Необоротне зростання ентропії означає зростання хаосу в системі, поступове «забуття» будь-яких початкових структур, традицій. Прихильність до конкретної «лінії долі», тобто традиційної спрямованості еволюції, пов'язана з латентною структурою системи, її інерційними зв'язками, котрі у підсумку можуть змусити систему перейти до такого режиму функціонування, який веде її до загибелі. Зміна режимів функціонування не обов'язково має патологічний характер.

Тестові завдання 15

- Яке формулювання найточніше відображає предмет філософського дослідження науки?*
  - Наука як суто технічна діяльність.
  - Наука як система знань, методів і соціальних інститутів, що продукують обґрунтоване знання про світ.
  - Наука як приватна справа окремих дослідників.
  - Наука як набір догм.
- Яке твердження найкраще характеризує відмінність між формами наукового пізнання: описом, поясненням і прогнозом?*
  - Опис і пояснення тотожні; прогноз не належить науці.
  - Опис фіксує факти, пояснення встановлює причинно-функціональні зв'язки, прогноз використовує пояснення для передбачення майбутніх станів.
  - Пояснення завжди простіше за опис.
  - Прогноз базується лише на інтуїції.
- Який із наведених методів не належить до загальнонаукових методів дослідження?*
  - Аналіз і синтез.
  - Експеримент і спостереження.
  - Герменевтична інтерпретація текстів.
  - Моделювання і формалізація.
- Дослідник отримав суперечливі результати двох експериментів щодо однієї гіпотези. Яка методологічна послідовність дій є найбільш обґрунтованою?*
- Яке твердження найточніше відображає роль теоретичного моделювання в науковому пізнанні?*
  - Моделі замінюють емпіричні дослідження.
  - Моделі є інструментом абстрагування, формалізації і тестування гіпотез, що дозволяє робити інтерпретації і прогнози.
  - Моделі завжди відображають реальність без похибок.
  - Моделі непридатні для соціальних наук.
- Який критерій істини найбільш відповідає науковій методології в діалектичному поєднанні з емпіризмом?*
  - Логічна узгодженість теорії.
  - Практична ефективність і відповідність досвіду.
  - Авторитет автора теорії.
  - Естетична привабливість пояснення.

7. У чому полягає методологічна проблема індукції і як її вирішують у сучасній науці.
8. Яке твердження найкраще відображає взаємозв'язок філософії і окремих наук?
  - A. Філософія замінює спеціальні науки.
  - B. Філософія формулює методологічні, онтологічні й епістемологічні підвалини, які спрямовують розвиток окремих наук.
  - C. Окремі науки не потребують філософії.
  - D. Філософія лише історично описує науку.
9. Наведіть три загальнонаукові методи дослідження і коротко опишіть їхні методологічні функції.
10. Сформулюйте коротку методологічну програму дослідження наукової проблеми, що включає постановку проблеми, вибір методів, критерії істини і процедури верифікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Butler-Bowdon T. 50 Philosophy Classics: Thinking, Being, Acting Seeing – Profound Insights and Powerful Thinking from Fifty Key Books. London, United Kingdom, 2019.
2. Philosophy: recommended literature list. The Best Philosophy Books. (Найкращі філософські книги англійською) <https://philosophybreak.com/reading-lists/>
3. Берегова Г.Д. Нариси з історії філософської думки. Філософія: Частина 1. Херсон, ХНТУ, 2023. 121 с.
4. Ганаба С. О., Шинкарук О. М. Філософія та методологія науки. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2019. 240 с.
5. Епістемологія та методологія наукового пізнання: практикум; укладач Наталія Ковтун. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2025. 112 с.
6. Ковтун Н. М. Методологія наукових досліджень: Навчально- методичний посібник для магістрантів спеціальності 033 Філософія денної форми навчання. Житомир. 122 с.
7. Ратніков В., Макаров З. Історія та філософія науки. Хрестоматія. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації. Вінниця: Нова книга, 2009. 416 с.

8. Сидоренко В.В. Методологія і методи наукових досліджень”: навчально-методичний посібник. Біла Церква: БІНПО, 2024. 150 с.
9. Фюрст М. Юрген Т. Філософія. К.: Дух і літера, Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського, 2018. 544 с.

ТЕМА 16

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Визначення філософської антропології як дисципліни
Історичні витоки філософської антропології
Основні напрями ХХ століття
Ключові проблеми філософської антропології
Сучасні антропологічні дискусії

ВИЗНАЧЕННЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ЯК ДИСЦИПЛІНИ

Філософська антропологія – галузь філософії, що системно досліджує сутність людини, її природу, структуру та основні можливості й обмеження.

Вона ставить фундаментальні питання: хто є людина, у чому полягає її специфіка порівняно з іншими істотами, як виникає самосвідомість і які цінності визначають людське буття. У вузькому значенні термін також позначає історично сформований напрям у європейській філософії початку ХХ століття, який намагався відтворити цілісну картину людини, інтегруючи дані біології, психології, соціології та культурології.

Філософська антропологія займає проміжне положення між онтологією, етикою, філософією свідомості та філософією культури. Вона використовує онтологічні питання про буття людини, етичні міркування про гідність і відповідальність, а також аналізує культурні й соціальні умови людського існування.

Як дисципліна, філософська антропологія поєднує теоретичний філософський аналіз із міждисциплінарними даними, прагнучи сформулювати концептуальні моделі людини, які корелюють із емпіричними знаннями про її розвиток і поведінку.

Філософська антропологія дає можливість замислитися над тим, що означає бути людиною, як ми розуміємо себе і своє місце у світі.

Завданням філософської антропології як дисципліни є:

- формулювання онтологічного образу людини – визначити, що є сутністю людської природи (тіло, свідомість, дух, цінності);
- інтеграція знань – синтезувати філософські концепції з результатами природничих і гуманітарних наук для цілісного розуміння людини;
- критичний аналіз антропологічних уявлень – дослідити, як історичні, культурні та соціальні контексти формують уявлення про людину;

- нормативне осмислення – розробляти етичні й соціальні наслідки антропологічних висновків (питання гідності, прав, меж втручання в людське життя).

Філософська антропологія залишається актуальною через низку сучасних викликів: біоетичні питання (генетичні втручання, репродуктивні технології), розвиток штучного інтелекту і трансгуманістичні проекти, а також цифрова трансформація суб'єктивності (онлайн-ідентичності, алгоритмічне формування поведінки). Вона допомагає критично оцінити, що означає зберегти людську гідність і автономію в умовах технологічних змін, а також формулювати принципи гуманного суспільного устрою.

Філософська антропологія – міждисциплінарна рефлексія про людину, яка поєднує філософський аналіз і емпіричні дані для глибшого розуміння того, що означає бути людиною. Вона не лише формулює теоретичні визначення, а й пропонує орієнтири для етики, освіти та політики в умовах сучасних соціокультурних і технологічних змін.

Філософська антропологія охоплює як метафізичні та онтологічні питання (що таке людська природа), так і антропологічні інтерпретації, що інтегрують дані біології, психології, соціології та культурології для побудови цілісного уявлення про людину. Вона формулює концептуальні моделі людини як тілесної та духовної істоти, як суб'єкта свободи і відповідальності, а також як істоти, що творить і водночас підпорядкована культурі.

У філософській антропології поєднуються аналітичні філософські методи, феноменологічний опис життєвого досвіду, історико-філософський аналіз і міждисциплінарні синтети. Це дозволяє не лише формулювати абстрактні визначення, але й зіставляти їх із емпіричними даними про розвиток людини, її поведінку та культурні практики.

Серед центральних тем – співвідношення тіла і свідомості, походження самосвідомості, природа свободи і моральної відповідальності, джерела людської творчості та культури, а також питання ідентичності й індивідуальності. Філософська антропологія також розглядає, як історичні та соціальні умови формують уявлення про людину.

Хоча питання про людину існували від античності, як окрема галузь термін і систематичний підхід сформувалися в ранньомодерний і новітній періоди; у ХХ столітті виникли спеціальні напрями, що поєднували філософію життя, феноменологію та інші підходи для відтворення цілісного образу людини. Сьогодні філософська антропологія також звертається до викликів цифрової епохи, біоетики та постгуманістичних дискусій.

Розуміння людини, яке дає філософська антропологія, має прикладне значення для етики, освіти, політики та культурної практики: воно формує уявлення про гідність особистості, межі втручання в людське життя (наприклад у біотехнологіях) і критерії гуманного суспільного устрою.

Філософська антропологія – не просто теоретичне визначення людини, а міждисциплінарна рефлексія, що поєднує філософський аналіз і знання інших наук для глибшого розуміння того, що означає бути людиною у світі.

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Філософська антропологія має довгу інтелектуальну передісторію: питання про природу людини супроводжують філософію від античності до сучасності. Історичні витоки дисципліни показують, як змінювалися уявлення про людину під впливом метафізичних систем, релігійних доктрин і нових наукових відкриттів.

Античні уявлення про людину

Платон: людина насамперед як душа, яка тимчасово перебуває в тілі. Душа є вищою, вічною і розумною сутністю; її справжнє буття пов'язане з царством ідей. Тіло ж постає як джерело чуттєвих вражень і обмежень, що відволікають душу від пізнання істини. (Платонічна антропологія підкреслює ієрархію між розумом і тілом та спрямованість людини до пізнання і добра.)

Аристотель: людина як *zoon logon echon* – тварина, що має розум і мову; людина є єдністю тіла і душі; душа – форма тіла, яка визначає його життєві функції і потенції; поняття праксис і політичне життя: людина реалізує свою природу в суспільних відносинах і через діяльність, спрямовану на благо. (Аристотелівська антропологія робить акцент на емпіричному вивченні людської природи і на її соціальній реалізації.)

Zōon logon echon (*zoon logon echon*) – давньогрецький вираз, який традиційно перекладають як «тварина, що має *λόγος*» або в латинській традиції – «*animal rationale*» (раціональна тварина). Вислів пов'язують з Аристотелем, використовується як класичне визначення людини: людина – це жива істота, відмінна від інших тварин наявністю *λόγος*.

Християнська традиція

У християнській антропології раннього середньовіччя центральне місце належить ідеї людини як образу Божого і водночас падшої істоти.

Августин: поєднує платонічні мотиви з християнським вченням; душа людини має божественне походження і покликана до єднання з Богом, але через гріхопадіння її природний стан спотворений. (Августинова рефлексія підкреслює внутрішній досвід, волю і потребу в благодаті для відновлення людської цілісності.)

Тома Аквінський: систематизує християнську антропологію в рамках схоластичної метафізики: людина – єдність тіла і душі, де душа є формою тіла і носієм розуму та волі; поєднує аристотелівську натурфілософію з християнським богослов'ям, розвиваючи поняття природного закону, моральної відповідальності і гідності людини як створіння, покликаного до богоуподібнення через чесноти.

Новий час

Рене Декарт: вводить радикальний розрив із середньовічною синтезою: його знамените *cogito, ergo sum* ставить у центр суб'єктивну свідомість як перший принцип; людина – двоїста істота: мисляча субстанція (*res cogitans*) і протяжна субстанція (*res extensa*). (Такий дуалізм породив довгі дискусії про взаємодію душі і тіла та про межі наукового пізнання людини.)

Еммануель Кант: переорієнтував антропологічні питання на проблеми пізнання і моралі: людина – суб'єкт пізнання, що структурує досвід, і людина – моральний агент, здатний діяти за категоричним імперативом. (Кант підкреслює автономію розуму і гідність особи, закладаючи підвалини сучасної етичної антропології.)

Фіхте: розвиває ідеї суб'єктивності й самосвідомості; людина – активний Я, що самовизначається через діяльність і моральне самотворення; людина як суб'єкт виконує творчу роль у формуванні світу і власної ідентичності (це стало важливим кроком до пізніших екзистенційних і персоналістичних концепцій).

Історичні витоки філософської антропології демонструють поступовий перехід від метафізичних ієрархій (душа понад тілом) до більш складних уявлень про єдність тіла і духу, про роль суб'єкта, свободи і соціальної реалізації. Кожна епоха вносила свої акценти, які й сьогодні формують поле антропологічних дискусій у філософії.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ XX СТОЛІТТЯ

Філософія життя поставила у центр уваги не абстрактний розум, а сам феномен життя – його динаміку, інтуїтивну глибину і ірраціональні джерела людської активності. Життя розглядається як первинна реальність, що

протистоїть чистому раціоналізму; інтуїція, воля і творчість стають методологічними орієнтирами.

Ніцше: ідеї «волі до життя» і «волі до влади», критика традиційної моралі, пропонував нові ціннісні орієнтири.

Дільтей: підкреслював історичну та культурну унікальність людського досвіду і наголошував на специфіці гуманітарного розуміння.

Феноменологія прагнула повернути філософію до «речей самих» – до безпосереднього опису досвіду, *герменевтика* розвивала мистецтво тлумачення людських смислів.

Гуссерль: метод *epoche* й ейдетичної редукації: відкинути передсудові теорії й описати структури свідомості, які роблять досвід можливим. Герменевтичні підходи розширили це поле, показавши, як історія, мова і традиція формують розуміння людини. Такий підхід дав підґрунтя для антропології, яка враховує внутрішній досвід і смислові горизонти людського життя.

Екзистенціалізм поставив у центр людське існування як конкретну, вибірну і відповідальну подію; ключові теми – свобода, відчуження і пошук автентичності.

Гайдеггер: переосмислив онтологію через аналіз людського буття-в-світі (*Dasein*): існування передує сутності, тривога і смертність виявляють структуру автентичності.

Сартр підкреслив радикальну свободу і «приреченість на вибір»: людина не має заданої сутності, вона створює себе через вчинки; це породжує відповідальність і можливість відчуження.

(Обидва підходи зробили екзистенційні питання центральними для антропології ХХ століття.)

Персоналізм поставив у центр уваги особистість як неповторну цінність, що не зводиться до функцій чи ролей. Представники персоналізму (зокрема Емманюель Муньє) наголошували на гідності, міжособистісних відносинах і моральній автономії особи; суспільні інститути мають служити розвитку особистості, а не її підпорядкуванню. Персоналізм став етичним і антропологічним контрпунктом до редукативних теорій людини.

Макс Шелер: поєднав феноменологію з аксіологією й запропонував бачення людини як істоти, для якої цінності мають первинне значення; людське буття не зводиться до біології чи психології: людина переживає ієрархію цінностей (від чуттєвих до духовних), а саме ціннісне поле визначає її сенси й спрямованість. (Антропологія Шелера підкреслює, що розуміння людини вимагає уваги до її ціннісних орієнтирів і моральної інтенційності.)

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Філософська антропологія концентрується на кількох центральних проблемах, які визначають її предмет і методи: співвідношення тіла і духу, природа свободи та відповідальності, феномени відчуження і пошуку сенсу, а також взаємодія людини з культурою, суспільством і історією. Ці проблеми поєднують теоретичні й практичні виміри, даючи підґрунтя для етичних, соціальних і культурних висновків.

Людина як тілесна й духовна істота. Як поєднати фізичну природу людини з її психічними, духовними та смисловими вимірами? Від відповіді залежить, чи розглядаємо ми людину передусім як біологічний організм, як носія свідомості або як істоту, спрямовану на цінності й смисли. Існують дуалістичні моделі (розділення тіла й душі), моноістотні (єдність форми й матерії) та інтегративні міждисциплінарні підходи, що враховують дані біології, психології й феноменології. Кожен підхід по-різному формулює питання про свободу, моральну відповідальність і гідність людини.

Свобода та відповідальність. Чи є людина реально вільною, і що означає відповідальність у світі, де багато чинників визначають поведінку? - Питання свободи лежить в основі етики, політики й самоусвідомлення: від нього залежать уявлення про моральну відповідальність, право і покарання. Різні традиції по-різному трактують свободу: як внутрішню автономію й моральний вибір (кантіанський і екзистенційний підходи), як соціально обумовлену можливість дії (соціологічні й критичні теорії) або як поєднання обмежень і творчої ініціативи. Дискусія також торкається співвідношення свободи індивіда і колективних норм.

Відчуження й пошук сенсу. Чому люди відчувають відчуження від себе, інших і світу, і як вони шукають смисл у житті? - Відчуження пов'язане з кризами ідентичності, деперсоналізацією праці, технологічною ізоляцією і втратою традиційних смислів; пошук сенсу визначає мотивацію, творчість і соціальну згуртованість. Екзистенціалісти аналізують відчуження як наслідок втрати автентичності й уникнення відповідальності; феноменологія описує структури переживання, що роблять відчуження помітним; соціальні теорії вказують на економічні й культурні причини. Практичні відповіді включають відновлення міжособистісних зв'язків, творчість і етичну рефлексію.

Людина і культура, соціум, історія. Як культура, інституції й історичні умови формують людську природу і самосприйняття? - Людська ідентичність і можливості завжди контекстуальні: мова, традиції, економічні структури й політичні режими впливають на те, як люди розуміють себе й свої цінності.

Антропологічні й герменевтичні підходи наголошують на історичності та культурній вбудованості людського досвіду; критичні теорії досліджують механізми влади й домінування; персоналізм і аксеологічні підходи захищають гідність індивіда в суспільних процесах. Розуміння цієї взаємодії важливе для політики, освіти й культурної політики.

Ключові проблеми філософської антропології – не лише абстрактні питання, а практичні орієнтири для розв'язання етичних, соціальних і культурних викликів сучасності. Розгляд тілесності й духовності, свободи й відповідальності, відчуження й сенсу, а також ролі культури й історії дає інструменти для критичного мислення й формування гуманістичної політики. (https://cgo.org.ua/wp-content/uploads/2023/11/Philos_antrop.pdf)

СУЧАСНІ АНТРОПОЛОГІЧНІ ДИСКУСІЇ

Постгуманізм переосмислює традиційний антропоцентризм: він ставить під сумнів винятковість людини, підкреслює гібридність «людського» і «нелюдського», а також досліджує, як технології змінюють межі ідентичності й моральної відповідальності. Цей підхід акцентує увагу на перформативності самоідентичності та на необхідності враховувати різні форми життя і штучні агенти в етичних роздумах.

Трансгуманізм – практично-орієнтований рух і світогляд, що підтримує використання біо- та інформаційних технологій для радикального поліпшення людських можливостей (подовження життя, підвищення когнітивних функцій, імпланти тощо). На відміну від постгуманістичної критики гуманізму, трансгуманізм часто виступає за активне «удосконалення» людини як етичну і технічну програму.

Людська суб'єктивність у цифрову епоху. Цифрова епоха трансформує структуру суб'єктивності. Онлайн-ідентичності, алгоритмічне моделювання поведінки та масивні дані змінюють те, як люди конструюють себе, взаємодіють і приймають рішення; це породжує нові форми «віртуальної особистості» та питання про відповідальність за дії, здійснені через цифрові аватари. Алгоритми можуть підсилювати ехо-камери, маніпулювати увагою і формувати поведінкові патерни, що ставить під сумнів автономію вибору й ускладнює традиційні уявлення про приватність, ідентичність і публічну сферу. Одночасно цифрові платформи відкривають нові можливості для самовираження, колективної дії й творчості.

Екологічний вимір антропології. Людина як частина біосфери. Сучасна антропологія дедалі більше розглядає людську природу в контексті екологічних

систем: людська діяльність стала геологічною силою, а взаємодія «людина – довкілля» вимагає переосмислення ролі людини не як панівного центру, а як одного з елементів складної мережі життєвих відносин. Екологічний підхід підкреслює відповідальність за довкілля, необхідність сталих практик і перегляд антропоцентричних норм у політиці, економіці та культурі; він також ставить питання про справедливий розподіл екологічних ризиків і прав майбутніх поколінь.

Практичні імплікації для філософської антропології та освіти. Теоретична інтеграція: сучасна антропологія вимагає синтезу філософських, наукових і культурних підходів: аксеологія, технологічна етика, екологічна філософія й соціальна теорія мають працювати разом. Освітні завдання: формувати критичну цифрову грамотність, екологічну відповідальність і етичну рефлексію щодо технологічних інтервенцій у людське життя.

Сучасні антропологічні дискусії поєднують питання про те, як технології і довкілля змінюють людську природу, з класичними темами свободи, гідності й сенсу. Постгуманістичні та трансгуманістичні ідеї, цифрова трансформація суб'єктивності й екологічний вимір створюють нові виклики й можливості для філософської антропології, освіти та політики.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Філософська антропологія як розділ філософії.
2. Основні моделі співвідношення тіла і духу.
3. Філософські традиції у розумінні свободи й відповідальності.
4. Феномен відчуження і його основні причини.
5. Антропологія в епоху цифрових технологій і кліматичних змін.
6. Значення філософської антропології.
7. Практичне застосування філософської антропології.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ: ПОНЯТТЯ, ПРОБЛЕМИ, КОНЦЕПЦІЇ

Мета: Ознайомити з ключовими поняттями і проблемами філософської антропології. Розвинути навички аналітичного та критичного мислення при інтерпретації антропологічних концепцій. Відпрацювати вміння тезисного конспектування, аргументованого обговорення та формулювання власних позицій. Сприяти творчому застосуванню

теоретичних знань до сучасних проблем (технології, екологія, ідентичність).

Ключові поняття та терміни: антропологія, тіло і дух, свідомість, самосвідомість, свобода, відповідальність, відчуження, автентичність, постгуманізм, трансгуманізм, спрямованість життя.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке філософська антропологія і чим вона відрізняється від біологічної антропології?
2. Які основні моделі співвідношення тіла і духу можна виокремити в історії філософії?
3. Як різні філософські традиції розуміють свободу і відповідальність?
4. У чому полягає феномен відчуження і які його основні причини?
5. Які виклики постають перед антропологією в епоху цифрових технологій і кліматичних змін?
6. Значення філософської антропології для формування світогляду.
7. Практичне застосування філософської антропології: освіта, етика, культура.

Тезисне конспектування

Конспект у форматі 6–8 тез, кожна теза – 1 речення (20–25 слів)

визначення дисципліни: ...

тіло й дух: ...

свобода – ...

відчуження – ..

людина і культура ...;

сучасні виклики: ...

Інтерактивні завдання*

Дискусія: *Чи може штучний інтелект бути суб'єктом філософської антропології?*

Аналіз цитат (наприклад, Сартра: «Людина приречена бути вільною»)

Міні-дебати: «Людина – творець чи продукт культури?»

Креативні завдання*

- ✚ **Міні-драма «Діалог тіла і духу».** Підготувати 5-хвилинну сценку, де «тіло» і «дух» сперечаються про пріоритети в житті людини. У сценці має бути кульмінація і короткий висновок. *Критерії оцінки:* ясність позицій, оригінальність аргументів, зв'язок із філософськими джерелами.
- ✚ **Креативний постер «Людина у 2050».** Візуально (малюнок + 3 короткі підписи) показати, як технології й екологія змінять уявлення про людину. *Критерії:* концептуальна чіткість, зв'язок із сучасними дискусіями, естетика.
- ✚ **Рольова дискусія «Чи має штучний інтелект права?»** Кожна група готує аргументи за або проти, використовуючи філософські поняття (гідність, відповідальність, суб'єктність). Дебати – 20 хв.

Завдання для самостійної роботи

1. Есей «Що для мене означає бути людиною?» – аргументовано, з посиланням на принаймні дві філософські позиції.
2. Короткий огляд (1–2 стор.): порівняти підходи до свободи у Канта і Сартра; виділити спільне й відмінне.
3. Аналітична замітка (500 слів): вплив цифрових технологій на структуру самосвідомості – приклади та критичний аналіз.
4. Підготовка презентації (5 слайдів): «Екологічний вимір антропології» – ключові аргументи та практичні висновки.

Завдання для індивідуальної роботи

1. Міні-рефлексія: написати 3 речення про те, яка з антропологічних проблем сьогодні здається найважливішою і чому.
2. Цитата дня: отримати коротку цитату (викладач дає) – проаналізувати її значення для розуміння людини (усно або письмово).

Тестові завдання 16

1. Що найточніше визначає предмет філософської антропології як дисципліни?
2. Який історичний чинник НЕ належить до витоків філософської антропології?
  - А. Ренесансна антропоцентрична рефлексія.
  - В. Просвітницькі уявлення про природні права.
  - С. Середньовічна теологічна антропологія.

- D. Тільки XX-столітній екзистенціалізм.
3. Який із наведених напрямів XX століття найтісніше пов'язаний із проблематикою «людина як біосоціальна істота»?
- A. Екзистенціалізм.
B. Філософська антропологія (Макс Шелер, Ернст Кассирер).
C. Неотомізм.
D. Логічний позитивізм.
4. Яка проблема є центральною для філософської антропології? У чому полягає відмінність між «антропологією як філософською дисципліною» і «соціальною антропологією»?
5. Наведіть і коротко охарактеризуйте два ключові підходи XX століття до розуміння людини (екзистенціалізм і символічний інтеракціонізм/філософська антропологія).
6. Яке з наведених тверджень найкраще відображає сучасні антропологічні дискусії про «технізацію людини»?
- A. Техніка лише інструмент;
B. Технізація змінює антропологічні структури, перетворює тілесність, ідентичність і соціальні відносини;
C. Техніка не має впливу на людську природу;
D. Техніка робить людину менш людиною автоматично.
7. Поясніть проблему «індивідуальності та універсальності» в філософській антропології і наведіть приклад її вияву.
8. Яка методологічна стратегія є продуктивною для сучасної філософської антропології?
9. Сформулюйте коротку тезу про те, як філософська антропологія може відповісти на виклик постгуманізму (трансгуманізму), і вкажіть дві практичні рекомендації для дослідницької програми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варипаєв О., Северин-Мрачковська Л., Прудченко І. Філософські концепції постгуманізму та трансгуманізму у контексті культурних змін, спричинених штучним інтелектом. Філософія та управління. К.: ГО Східноєвропейська спілка вчених, 2025. № 4(8). С. 1-11.
2. Козловець М. А. Технології штучного інтелекту як фактор трансформації людського буття: філософсько-світоглядний вимір. Людина в

- цифровому суспільстві: сучасні тренди: монографія. 2025. С. 63-103.
3. Левкулич В., Мараєва У. Філософська антропологія. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2022. 56 с.
  4. Лубко Д., Шаров С. Методи та системи штучного інтелекту: навчальний посібник. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2019. 264 с.
  5. Методологічні основи філософської антропології: практикум; укладач: Наталія Ковтун. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2025. 96 с.
  6. Отрешко Н.Б. Постгуманізм. Енциклопедія сучасної України. 2023. <https://esu.com.ua/article-879890>
  7. Поправко О. В. Антропологія: навчальний посібник. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2016. 285 с.
  8. Філософська антропологія та науки про людину: науково-допоміжний бібліографічний покажчик; за ред. О. Кравченко. Бібліотека Криворізького державного педагогічного університету. Кривий Ріг, 2018. 61 с.

ТЕМА 17

АКСІОЛОГІЯ: ФІЛОСОФІЯ ЦІННОСТЕЙ

Аксіологія як наука про цінності
Типи і філософські концепції цінностей
Класифікація цінностей
Функції цінностей

АКСІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО ЦІННОСТІ

Людина, як відомо, вступає в різноманітні відношення зі світом. Вона пізнає, оцінює і практично перетворює його. Оцінне відношення людини до світу вивчає аксіологія, або теорія цінностей.

Аксіологія (від грец. *axios* – цінний та *logos* – вчення) – це розділ філософії, що вивчає природу, сутність, ієрархію та функції цінностей, їхній зв'язок із соціальними, культурними факторами та структурою особистості. Вона досліджує, як люди оцінюють світ, визначаючи, що є важливим (добро, краса, істина).

Аксіологія визначає ціннісні орієнтації, які регулюють поведінку, мислення та емоції.

Основні характеристики та напрями аксіології.

Предметом вивчення є цінності як смислоутворюючі основи людського буття, що спрямовують діяльність людини.

Структура аксіології:

Онтологічна аксіологія досліджує природу цінностей, чи є вони об'єктивними, чи суб'єктивними.

Епістемологічна аксіологія вивчає методи пізнання та оцінки цінностей.

Нормативна аксіологія аналізує, які цінності мають бути пріоритетними (етичні, естетичні).

Галузеві аксіології включають педагогічну (цінності у вихованні), етичну (добро і зло) та аксіологію права. Ця сфера філософії сформувалася як окрема дисципліна наприкінці XIX – початку XX ст., хоча ціннісні питання розглядалися ще античними філософами (Сократ, Аристотель).

Аксіологія – це теорія цінностей, філософське вчення про природу цінностей, їх місце в реальності та про структуру ціннісного світу, тобто про зв'язки різноманітних між собою духовних і матеріальних чинників, та їх зв'язок зі структурою особистості.

В українській мові у тому самому значенні, що термін «цінність» часто вживається термін «вартість».

Кожній сфері буття людини відповідають певні цінності. До цінностей відносять передусім усе те, що природа надала в користування людині – чисте повітря, воду, корисні копалини, родючі ґрунти, ліси, багаті на рибу ріки і моря. Це природні цінності. Негативними природними цінностями є брудне повітря, землетруси, вулкани, смерчі та інші природні явища, які завдають шкоди господарській діяльності.

Цінністю є здоровий стан організму (біологічні, вітальні цінності), а її антиподом – хвороба.

Цінностями є певні душевні стани (психічні цінності) – відчуття комфорту, піднесеності, закоханості, радості, щастя та ін. Протилежними їм є переживання смутку, нещастя, горя.

Соціальними цінностями є зайнятість населення, злагода в суспільстві, порядок, мир, демократія, їм протистоять безробіття, соціальні катаклізми, антагонізми, війни.

До сфери духовних цінностей належать найвищі ідеали людства (добро, прекрасне, істина, свобода, справедливість, святість) і предмети культури, в яких вони об'єктивувались (художні твори, релігійні, моральні і юридичні системи, наукові теорії), їх антиподами є зло, неістина, потворне, несправедливість, гріховність і явища, в яких вони втілились.

Усі ці різноманітні предмети й феномени робить цінностями, об'єднує певне їх відношення до людини. Всі вони спрямовані на благо людини, на її утвердження в житті. Саме в цьому і полягає основна особливість цінності.

Цінність – феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямованим на утвердженні її в бутті, реалізації її творчих можливостей.

Однак таке визначення розкриває лише один аспект цінностей – об'єктивістський. Воно не бере до уваги суб'єкта, його свідомість. За цим визначенням, чисте повітря, здоров'я є цінностями, незалежно від того, усвідомлює це людина чи ні.

У суб'єктивістському аспекті цінність залежить від свідомості суб'єкта, оскільки нею вважають лише те, що суб'єкт цінує, чому надає значення. Справді, можна вважати, що корисні копалини, здоров'я, відповідні душевні стани і феномени культури є цінностями, оскільки люди (суб'єкти) надають їм такого значення, вільно їх вибирають з-поміж інших з огляду на конкретні їх переваги. Тому з суб'єктивістської позиції, цінністю є все, що люди вибирають, чому свідомо надають перевагу.

Відмінність між обома підходами не така вже й суттєва, оскільки корисні копалини, чисте повітря, душевний комфорт, мир, моральні ідеали є цінностями для них обох.

Об'єктивістська позиція передбачає, що цінності існують об'єктивно, незалежно від свідомості суб'єкта, а він може лише правильно чи неправильно оцінювати, використовувати їх.

Суб'єктивістську позицію характеризує визнання того, що цінності конституюють (створять) суб'єкти.

Залежно від розуміння природи, сутності цінностей вибудовувалися їх об'єктивістські і суб'єктивістські концепції.

ТИПИ ТА ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ЦІННОСТЕЙ

Об'єктивістські концепції цінностей. Визнання і сприйняття цінностей з об'єктивістських позицій пов'язане із з'ясуванням, хто визначив цінності, надав значення блага певним феноменам. Прихильники цієї позиції вважають, що джерелом цінностей є Бог, природа, культура (історія). Так, представники об'єктивного ідеалізму, неотомізму, а також німецький філософ, який застосував феноменологічний метод Е. Гуссерля у сфері етики, культури, релігії,

На основі вихідних засад об'єктивістських напрямів в Новий час була сформульована концепція природних прав людини, яка задекларувала основні цінності буржуазного суспільства (право на життя, свободу, результати власної праці), хоча ідеалісти виводили ці права від Бога, а матеріалісти – з природи. Ця концепція є яскравим виявом об'єктивізму. Вона проголошує природні права вічними, незмінними, незалежними від свідомості людини, волі законодавців.

Концепцію прав людини, яка ґрунтується на природному праві, визнала ООН, а визнання її світовим співтовариством підважило засади тоталітаризму в колишньому СРСР, відіграло не останню роль в його розвалі.

Однак абсолютизація природних прав є теоретично безпідставною і практично небезпечною. Адже ця концепція, зародившись у Західній Європі, відповідає духу і стилю життя цієї культурної ойкумени. З нею не цілком узгоджуються інші культури, з яких складається сучасний світ (мусульманська, індійська, китайська). Нав'язати силою її цінності (СРСР – Афганістану, США – Іраку, росія – Україні), значить свідомо провокувати конфлікт.

У сучасних умовах концепція природного права може стати ідеологією глобалізму, який є далеко не однозначним явищем.

Суб'єктивістські концепції цінностей. Позиції суб'єктивізму дотримується насамперед психологізм – течія, представники якої визначають цінності через психічні стани суб'єкта. Як відомо, ще софісти проголосили людину, взяту на рівні психічних інтересів, мірилом всіх речей – корисного, справедливого тощо. Найвпливовішою серед сучасних психологістів є концепція засновника прагматизму, американського філософа Чарлза-Сандерса Пірса, який розглядав цінність як те, що задовольняє потребу людини.

До сфери цінностей Кант і його послідовники зараховували вищі цінності, які підносять людину над реальним буттям. На цій підставі вони трактували цінності як те, що повинно бути, не вважали цінностями матеріальні речі, які задовольняють потреби людини.

Близькою до неокантіанської є *феноменологічна концепція цінностей.* Видатний її представник німецький філософ Е. Гуссерль і його послідовники доводили, що цінності конституюються (створяться) трансцендентальним суб'єктом, але вони утворюють самостійну сферу цінностей, яка набуває об'єктивного характеру. Як і математичні предмети, цінності мають вічний і незмінний характер (у цьому їх позиція близька до об'єктивного ідеалізму). Те, що одну і ту саму цінність у різні часи тлумачать по-різному, на думку феноменологів, не заперечує її незмінного і вічного характеру. Це є лише суб'єктивними розуміннями, яких може бути багато, об'єктивної цінності. У такий спосіб феноменологія намагається примирити історизм, мінливість цінностей і твердження про їх вічний і незмінний характер.

Загалом серед філософів немає єдиного розуміння цінностей і способу їх буття. Це зумовлено як розмаїттям філософських концепцій, так і складністю предмета дослідження.

Людина, яка прямо чи опосередковано визначає цінності, є складною і суперечливою істотою. Вона і свідомо вибирає цінності, і поставлена самою природою в ціннісне відношення до певних речей. Вона є і матеріальною істотою, для якої, наприклад, повітря, вода є базовими цінностями, які забезпечують її існування, водночас вона і духовна істота, яка через утвердження вищих цінностей підноситься над тваринним буттям.

КЛАСИФІКАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ

За традиційною класифікацією цінності поділяють на матеріальні (цінності, які існують у формі речей – одяг, продукти харчування, техніка, храм, картина) і духовні – моральні, релігійні, художні, політичні та ін.

Протиставлення матеріальних і духовних цінностей позбавлене сенсу, оскільки без усіх них людина не може існувати.

З огляду на роль цінностей у житті людини виокремлюють цінності-цілі і цінності-засоби.

Цінностями-цілями вважають найзагальніші життєві орієнтири, які не потребують обґрунтування, а мають значення самі по собі, їх людина сприймає на віру, вони є очевидними для неї. Такими цінностями є, наприклад, істина, добро, прекрасне, життя, кохання, щастя.

Цінності-засоби втілюють у собі певну ситуативну мету, вони служать засобами досягнення інших, значиміших цілей. Наприклад, молоді люди важливим у своєму житті часто вважають одяг. Для модниць він навіть може бути самоціллю, але для більшості – засобом самоствердження, повернення до себе уваги, що також може розглядатися лише як засіб у досягненні життєвого успіху (кар'єри, кохання), а кар'єра – як засіб здобуття слави, багатства.

Цінності-цілі та цінності-засоби мають узгоджуватися між собою. Благородну мету, наприклад, не можна втілювати ницими засобами, а якщо для її утвердження потрібні саме такі засоби, то вона не є благородною.

До вищих належать і вітальні цінності, адже ставлення до природи як до засобу (інструменту), як до чогось, позбавленого самоцінності, є серйозною загрозою існуванню людини.

ФУНКЦІЇ ЦІННОСТЕЙ

1. Функція конституювання сенсу життя. З'ясовуючи, що є добро, прекрасне, істина, справедливість тощо, цінності конституують сенс людського життя, утворюють його духовну основу.

2. Орієнтаційна функція цінностей. У житті людини і суспільства цінності визначають напрями, зразки діяльності. Будучи орієнтирами, вони постають у формі ідеалів – вільно прийнятих зразків поведінки, прообразів досконалих предметів, які орієнтують людину на піднесення над буденною реальністю.

3. Нормативна функція цінностей. Вона тісно поєднана з орієнтаційною функцією. Як відомо, цінності не тільки формують ідеали, вони передбачають вибір людини на користь добра, прекрасного, справедливого, стають нормами діяльності людей. Норми – це правила, вимоги, закони поведінки, які виводяться із сенсу цінності.

Отже, цінності є невід'ємною складовою духовного життя людини, обґрунтовують ідеали і норми, єднають суспільство духовно.

Сучасна аксіологія – це міждисциплінарна, плюралістична теорія цінностей, яка поєднує класичні філософські підходи (цінності як об'єктивні або суб'єктивні), феноменологію цінності, прикладні дослідження (екологічні, професійні, політичні цінності) та емпіричні методи (психологія, нейронаука).

Основні характеристики сучасної аксіології:

- ✓ Плюралізм цінностей. Сучасна аксіологія визнає множинність типів цінностей (моральні, естетичні, практичні, політичні, екологічні) і конфлікт між ними.
- ✓ Феноменологічний підхід. Дослідження цінності як явища свідомості – як цінність проявляється в переживанні, судженні, мотивації. Це повернення до аналізу досвіду ціннісного сприйняття.
- ✓ Прикладна аксіологія. Зростає інтерес до застосування теорії цінностей у політиці, освіті, екології, професійній етиці та дизайні політик.

Сучасна інтегрує дані про ціннісні орієнтації суспільства.

Методологія і міждисциплінарність. Комбінація методів: філософський аналіз, герменевтика, емпіричні дослідження (опитування, експерименти), інтерпретативні методи.

Сучасна аксіологія – це практично орієнтована, методологічно різнорідна дисципліна, яка допомагає розуміти, аргументувати і застосовувати цінності в умовах соціальних змін; для України сьогодні особливо важливі питання громадянських і екологічних цінностей.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Аксіологія як розділ філософії.
2. Основні напрями аксіології.
3. Структура аксіологічного знання.
4. Цінність як феномен.
5. Об'єктивістські концепції цінностей.
6. Суб'єктивістські концепції цінностей.
7. Феноменологічна концепція цінностей.
8. Класифікація цінностей.
9. Функції цінностей.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ

АКСІОЛОГІЯ: ФІЛОСОФІЯ ЦІННОСТЕЙ

Мета: сформувати основи теорії цінностей, продемонструвати, що аксіологія є філософським осмисленням феномену цінностей; з'ясувати природу, класифікацію та функціональний аспект цінностей, порівняти між собою різні системи цінностей, пояснити істину й оцінку; осмислити теоретичні підстави пошуку сенсу життя.

Основні поняття: аксіологія, цінність, концепції цінностей, ідеал, цінності-цілі, цінності-засоби, сенс життя.

Питання для самоконтролю

1. Окресліть собливості предмета аксіології як філософської дисципліни.
2. Завдяки чому цінності виконують інтегративну функцію в суспільстві?
3. Покажіть, як цінність виявляється в акті оцінки.
4. Чи присутня оцінка в істині?
5. Чи існує проблема хибних цінностей?

Тезовий конспект

Аксіологія як наука про цінності

Аксіологія – це філософська дисципліна, що ...

Цінність – це феномен, який ...

Природні цінності стосуються ...

Негативними природними цінностями є ...

Соціальними цінностями є ...

До сфери духовних цінностей належать ...

Об'єктивістський аспект цінностей полягає в ...

Суб'єктивістський аспект цінностей означає ...

Типи та філософські концепції цінностей

Об'єктивістські концепції цінностей такі ....

Суб'єктивістські концепції цінностей такі ...

Вищі цінності - це ...

Класифікація цінностей

Матеріальні цінності: ...

Духовні цінності: ...

Цінності-цілі: ...

Функції цінностей

Функція конститування сенсу життя полягає в ...

Орієнтаційна функція цінностей полягає в ...

Нормативна функція цінностей спрямована на ...

Питання для дискусії та міркування

1. Як слід розуміти соціальну обумовленість індивідуальних цінностей?
2. Який взаємозв'язок між переконаннями та ціннісними орієнтаціями?
3. Що вважається цінним у рамках філософії прагматизму?
4. Яка головна проблема щодо природи цінностей виникає в неокантіанстві?
5. Чи мають цінності об'єктивний зміст?
6. Чому серед філософів немає єдиного розуміння цінностей?

Теми для есе, доповідей, рефератів

1. Концепція цінностей Чарлза-Сандерса Пірса.
2. Сфера цінностей у філософії І. Канта.
3. Конститування цінностей Е. Гуссерля.
4. Феноменологічне трактування цінностей.

Завдання для індивідуальної роботи

- Здоров'я як цінність.
- Мої вітальні цінності.
- Мої психічні цінності.
- Моя ієрархія цінностей.
- Цінності сучасного українського суспільства.

Тестові завдання 17

1. *Яке формулювання найточніше визначає предмет аксіології?*
  - A. Вивчення лише етичних норм.
  - B. Дослідження природи, структури і критеріїв цінностей у всіх сферах людської діяльності.
  - C. Аналіз економічної вартості благ.
  - D. Опис культурних традицій без оцінних суджень.
2. *Яке твердження найкраще відображає відмінність між цінністю і корисністю?*
  - A. Цінність завжди тотожна корисності.
  - B. Корисність – прикладна характеристика, цінність може мати автономний

- смысл і не зводиться до утилітарної вигоди.
- С. Корисність – метафізична категорія.
- Д. Цінність – лише економічна категорія.
3. *Який із наведених підходів до природи цінностей є характерним для аксіологічного реалізму?*
- А. Цінності – суб’єктивні уподобання.
- В. Цінності існують об’єктивно, незалежно від індивідуальних оцінок.
- С. Цінності – лише мовні конструкції.
- Д. Цінності – продукт випадкових соціальних конвенцій.
4. *Яка класифікація цінностей найповніше відображає їхню функціональну різноманітність?*
- А. Матеріальні і нематеріальні.
- В. Етичні, естетичні, пізнавальні, соціальні, економічні.
- С. Високі і низькі.
- Д. Локальні і глобальні.
5. *Яка функція цінностей найбільш тісно пов’язана з регуляцією поведінки індивіда в суспільстві?*
- А. Когнітивна функція.
- В. Нормативна функція.
- С. Естетична функція.
- Д. Епістемічна функція.
6. *Яке твердження найточніше відображає позицію неоаксіологічного конструктивізму щодо походження цінностей?*
- А. Цінності існують незалежно від людської діяльності.
- В. Цінності конструюються в процесі соціальної практики, дискурсу і інституційних практик, але можуть мати стабільність і міжсуб’єктивну обґрунтованість.
- С. Цінності – лише індивідуальні смаки.
- Д. Цінності – виключно біологічні інстинкти.
7. *Наведіть аргумент на користь твердження, що пізнавальні цінності (істина, точність, простота) можуть конфліктувати з етичними цінностями (конфіденційність, безпека), і запропонуйте методологічний принцип вирішення такого конфлікту.*
8. *Яка з наведених характеристик найкраще описує функцію цінностей як смислотворчих структур?*
- А. Вони лише регулюють поведінку.
- В. Вони формують системи значень, через які індивіди і спільноти інтерпретують світ і визначають життєві цілі.

- С. Вони не впливають на світогляд.
D. Вони є лише емоційними реакціями.
9. Який критерій використовують для розрізнення інструментальних і цінностей як таких (сутнісних), і чому це розрізнення важливе для практичної етики?
10. Сформулюйте коротку програму дослідження, спрямовану на вивчення трансформації ціннісних орієнтацій у цифрову епоху; вкажіть принаймні три методологічні кроки і очікувані критерії оцінки змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксіологія. Енциклопедія сучасної України. <https://esu.com.ua/article-43500>
2. Берегова Г.Д. Етика як філософське вчення про мораль і моральність: Методичні рекомендації до семінарсько-практичних занять і самостійної роботи студентів. Херсон: РВВ Колос, 2017. 38 с.
3. Берегова Г.Д. Етичні проблеми постмодернізму в Україні. Філософський альманах «Університетська кафедра». №2. К.: КНЕУ ім. Вадима Гетьмана, 2013. С.176-184.
4. Масюк О. П., Глазунов В. В., Краснокутський О. В. Аксіологія: науково-методичний посібник для здобувачів ступеня доктор філософії зі спеціальності «Філософія» освітньо-наукової програми «Філософія». Запоріжжя : КСК-Альянс, 2024. 113 с.
5. Кузнєцова Т. Аксіологія соціальних комунікацій: Навчальний посібник. Суми : Вид-во Сумського державного університету, 2012. 300 с.
6. Аксіологія освіти в сфері комунікативної культури: ціннісні акценти; комунікативні тенденції; дистанційний формат: Навчально-методичний посібник; за загальною редакцією Хрипко С. А. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 270 с.

ПІСЛЯСЛОВО

Отже, філософія є наукою, що дає людині можливість створити в своїй уяві розуміння картини світу, її предметна специфіка як виду наукового знання – в узагальненості інформації з точки зору основного питання світогляду про взаємовідносини людини та світу.

Важливою стороною філософського пізнання є також його трансцендентуючий характер. «Трансцендентний» (лат. переступати) – такий, що виходить за межі можливого (не тільки індивідуально) досвіду, за межі людської свідомості. Цьому поняттю протилежне – «іманентне».

Трансцендування як метод осягнення чогось, як «вихід за межі» пов'язане з самозаглибленням, з наявністю певного «таїнства», «неосяжності для розуму», і в цьому розумінні, надлюдяності, досяжності трансраціонально. Трансцендування хоча і не дає визначеного й очного знання, однак, як наукова раціональність, воно здатне все ж змінити деякі глибинні властивості буття. Заглиблюючись у себе, людина через себе осягає світ у його першооснові, а заглиблюючись в цю першооснову, осягає все більше саму себе.

Така медитація є розумовою дією, що спрямована на приведення психіки людини у стан заглибленої зосередженості. У психологічному аспекті медитація передбачає усунення крайніх емоційних виявів і значне пониження реактивності.

Трансцендування тісно пов'язане і з містикою, що тлумачиться як щось загадкове, незрозуміле, нез'ясоване. Оскільки філософствування доходить до меж неосяжного та уявлень про першооснову світу, воно не може не торкатися сфери надприродного.

Результатом філософського трансцендування з включеними в нього елементами – медитацією та містикою – є філософська віра як психологічна установка індивіда, що сприймає щось необґрунтоване належним чином за реально існуюче.

Зміст філософського знання включає в себе також установку здорового глузду з його орієнтацією на пізнання найближчих причин явищ, їх пізнання та використання в повсякденній практиці.

Саме в повсякденному житті, у його глибинах відбувається кристалізація того дорогоцінного феномену соборного людського життя, який є «мудрістю». Вона тлумачиться як глибокий розум, що спирається на життєвий досвід; це поєднання істини та блага, це життєва правда, це злиття любові та істини, вищого стану розумового та морального удосконалення.

У філософському знанні всі його види представлені як сторони, іпостасі, компоненти його внутрішнього змісту. Вони взаємопов'язані між собою, причому настільки, що виявляються злитими, неподільними.

Отже, філософське знання – це комплексний, інтегруючий вид знання, де інтегральність виявляється єдністю, що не виключає превалювання в ньому якогось об'єднуючого першопочатку; і таким є, напевно, його раціоналістичність.

Філософія є фундаментальною дисципліною для розуміння сутності світу, розвитку критичного мислення та пошуку життєвих смислів.

Філософія вчить не лише накопичувати знання, а й розуміти корінь виявлених речей, допомагаючи людині виходити за межі чуттєвого сприйняття.

Філософія потрібна для того, щоб жити усвідомлено та шукати істину, а не сліпо слідувати за традиціями.

- ✚ *«Якість життя визначається не кількістю прожитих днів, а тим, наскільки ми прагнемо до мудрості» (Сократ).*
- ✚ *«Філософія – це найвища форма поезії та науки» (Платон).*
- ✚ *«Всі люди за своєю природою прагнуть до знання». (Аристотель).*
- ✚ *«Саме філософія відрізняє нас від дикунів і варварів, і кожен народ тим більше цивілізований і освічений, чим краще в ньому філософствують» (Рене Декарт).*
- ✚ *«Філософія не має на меті розважити чи задовольнити цікавість, її справа – формувати душу, упорядковувати життя, керувати діями» (Сенека).*
- ✚ *«Не можна навчитися філософії, можна лише навчитися філософствувати» (Еммануель Кант).*
- ✚ *«Філософія, або любов до мудрості, скеровує усе коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, як голові всього» (Григорій Сковорода).*
- ✚ *«Коли дух веселий, думки спокійні, серце мирне, – то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія» (Григорій Сковорода).*
- ✚ *«Збери всередині себе свої думки і в собі самому шукай справжніх благ. Копай всередині себе криницю для тої води, яка зростить і твою оселю, і сусідську» (Григорій Сковорода).*
- ✚ *«Пізнай себе, і ти пізнаєш усе» (Григорій Сковорода).*

Філософія є інструментом, що перетворює знання на мудрість, допомагаючи перемагати пільму невігластва.

Навчально-методичне електронне видання

Галина Дмитрівна Берегова

ОСНОВИ ФІЛОСОФІЇ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ISBN 978-617-8187-80-4 (електронне видання)

Підписано до друку 04.05.2026 р.. Формат 60×84/8.

Гарнітура Times.

Ум. друк. арк. 18,49. Обл.-вид. арк. 19,88.

Замовлення №3266

Книжкове видавництво ФОП Вишемирський В.С.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи:

Серія ХС №48 від 14.04.2005 р.

Видано Управлінням у справах преси та інформації

73000, Україна, м. Херсон, вул. Соборна, 2.

Тел. +38(050)133-10-13

e-mail: printvvs@gmail.com